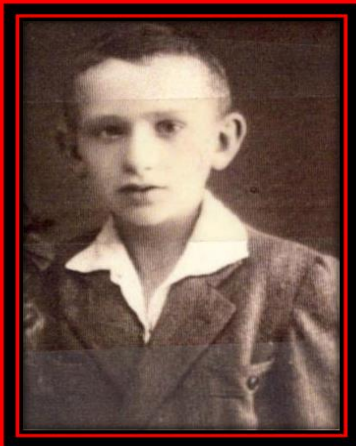


Михайло Гутор

ШОА

в історії єврейських громад ВОЛИНІ: Берестечка, Володимира, Голобів, Горохова, Камінь-Каширського, Кашівки, Колків, Коритниці, Коршовця, Чарторийська.



Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр»
Київ-2025

Передмова

У 1933 році до влади в Німеччині прийшов Адольф Гітлер, який затвердив у країні націонал-соціалістичний режим. Цей режим ґрунтувався на нацистській расовій доктрині, згідно з якою німці – "арійці" належать до вищої раси, а євреї вважалися Untermenschen – недолюдьми.

У виявлених після закінчення війни документах зазначено, що остаточною метою Гітлера було повне знищення всіх євреїв у всьому світі. Для виконання цього плану євреї були зігнані в гетто, були організовані трудові, концентраційні табори і табори знищення, в які доставлялися євреї; нездатних трудитися вбивали відразу, решта була приречена на смерть від голоду і хвороб.

За роки війни нацисти знищили близько 6 мільйонів євреїв, з них півтора мільйона дітей, що становило приблизно третину загальної чисельності євреїв в усьому світі в той час. Планомірне знищення євреїв не можна назвати просто актом геноциду, настільки безпрецедентним воно було за масштабами, опрацьованості і реалізації. Це була спроба знищити цілий народ, де б не перебували його представники. Саме тому геноцид єврейського народу в роки війни отримав назву – Голокост (англ. Holocaust – «всеспалення»).

В історії Голокосту увиразнюють 4 основні етапи:

1933-1938 – початок відкритої державної антисемітської пропаганди в Німеччині, т. з. «Нюрнберзькі закони», згідно з якими євреї не вважалися громадянами Третього рейху, послідовна та поступова дискримінація євреїв Німеччини в усіх сферах соціального життя. Від 1938 антисемітська політика поширювалася на єврейські громади Австрії та Чехословаччини. Завершальна подія цього етапу – загальнонімецький єврейський погром («кришталева ніч»);

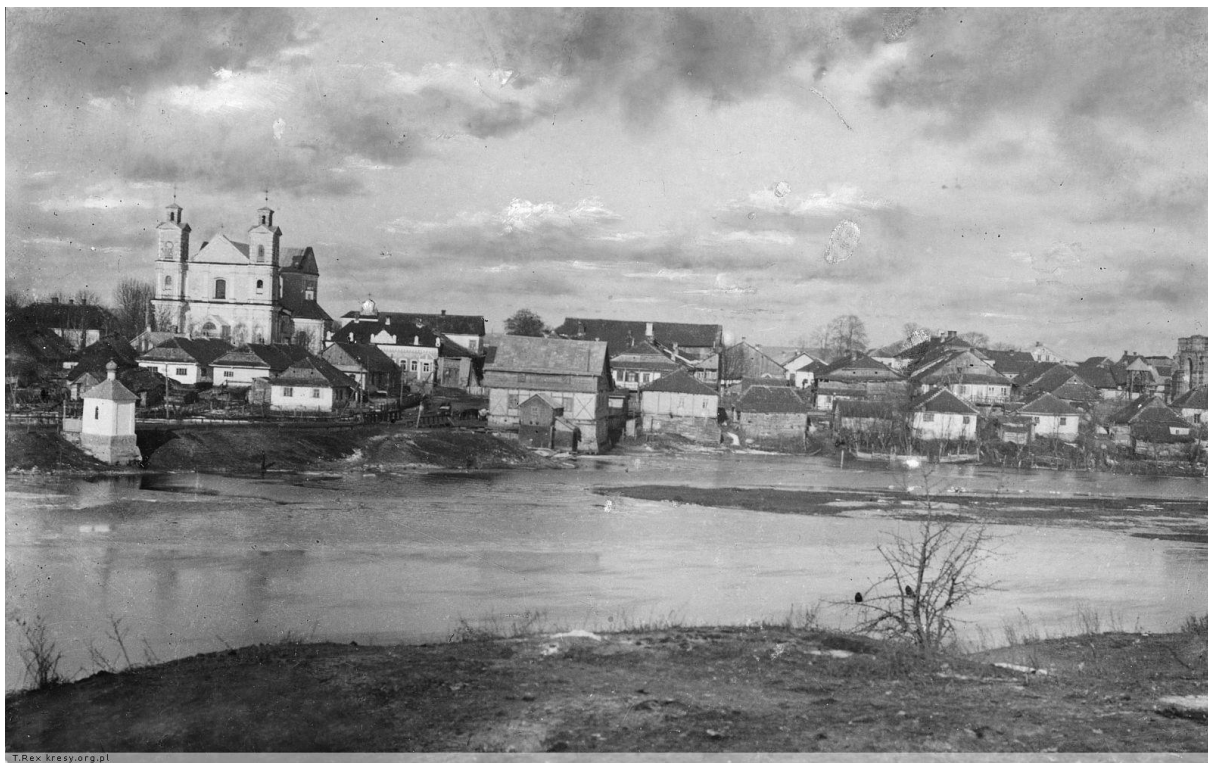
1939-1941 – фізичне переслідування єврейських громад Європи, переміщення євреїв у міські концтабори. Заохочення вбивств євреїв у Польщі, Німеччині, Австрії, Франції, Нідерландах та інших країнах;

1941-1943 рр. – реалізація гітлерівського плану суцільного знищення єврейського народу під евфемізмом «остаточне розв'язання єврейського питання» у формі масових розстрілів у спеціально відведених місцях, у гетто, розстрілів та отруєння газом у таборах смерті Аушвіц, Треблінка, Белжець, Собібор, Майданек, Хелмно;

1943-1945 – продовження знищення євреїв у таборах смерті. Ліквідація гетто. Приховування нацистами наслідків Голокосту.



Берестечко¹



Берестечко, 1935 р.²

Берестечко — місто у Луцькому районі. Центр Берестечківської міської громади.

Давня історія Берестечка тісно пов'язана з історією древнього Перемиля. Великим і далеко знаним під час Київської Русі був Перемиль. Перша згадка про нього відноситься до 1 червня 1097 року. Величне місто-фортеця, центр удільного князівства 1241 року, Перемиль вперше зазнав розорення і спалення від рук монголо-татар. Потім місто хоч і піднялося з руїн, та минулої величі вже не здобуло.

Як передмістя Перемиля виникло Берестечко. Згодом воно стає самостійним поселенням. Вперше його назва згадується більше 550 років тому як село Берестки Перемильської волості у грамоті Великого князя Литовського Казимира Ягелончика від 1-го червня 1445 року.

7 липня 1547 року великий Литовський князь, король Польщі Сигизмунд II Август, дозволив князеві Семену (після хрещення за католицьким обрядом — Фридрику, чи Фрідріху) Пронському у його селі Берестечку закласти місто.

¹ Beresteczko // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wiek», 1880. — T. I. — S. 139. (пол.) — S. 139—140. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_I/139; Beresteczko // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wiek», 1900. — T. XV, cz. 1. — S. 103. (пол.) — S. 103—104; Beresteczko // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wiek», 1902. — T. XV, cz. 2. — S. 732. (пол.) — S. 732; Олександр Цинкаловський // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. — С. 87-90. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>; Stanisław Smolka Grunwald i Beresteczko. Kraków: Księgarnia Spółki Wydawniczej Polskiej, 1910. - 20 stron URL: <https://pbc.gda.pl/dlibra/doccontent?id=44271>

² URL: <https://kresy.org.pl/9999065,foto.html?idEntity=9072532>

Після смерті Фрідріха Пронського у 1555 р. його вдова Федора повторно виходить заміж — за гнзненського каштеляна Миколая Тшебуховського. Стараннями Тшебуховського місто 1559 р. дістає грамоту на магдебурзьке право від Сигізмунда Августа. Ставши містом, Берестечко значно піднеслося у своєму розвитку.

Битва під Берестечком (28 червня — 10 липня 1651) — найбільша битва Хмельниччини, яка відбулася біля містечка Берестечка між українським Військом Запорозьким під командуванням Богдана Хмельницького та союзним йому кримськотатарським військом Ісляма III Герая з одного боку та армією Речі Посполитої під командуванням Яна II Казимира з іншого. Битва закінчилась перемогою польського війська, однак козацька армія не була розгромлена.

На початку 19 ст. в Берестечку було 1026 будівель, 3726 жителів, дві церкви, костюл, 2 синагоги, 2 доми-притулки, випалювальні вапна, бровар і гуральня, водяний млин на р. Стир, тартак, сукнярня, цегельня, гуральня, смолярня³.

Згідно з Ризьким мирним договором 1921 р. Західна Волинь увійшла до складу Польщі.

23 червня 1941 р. німецькі війська зайняли м. Берестечко.

У роки війни нацисти знищили в Берестечку багатьох жителів. Відразу ж після німецького вторгнення було створено гетто для єврейського населення. Гетто було ліквідовано у вересні 1942 р., розстріляно більше 3 тисяч євреїв у яру за 2 км від міста. Загальна кількість жертв окупаційного режиму становила 4 тисячі. У квітні 1944 року війська 2-го Українського фронту звільнили Берестечко від гітлерівців.



Берестечко, вулиця Берестецька. 1938 р.⁴

³ Олександр Цинкаловський // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. — С. 87-90. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>

⁴URL: <https://nawolyniu.pl/zdjecia/horochowski/15.htm>



Берестечко, члени He-Chaluc. Кінець 1920-х років.⁵

Єврейська громада⁶

Найдавніша згадка про євреїв у Берестечку відноситься до 1569 р.

У 1765 р. у Берестечку проживало 632 євреї (всього в Берестецькому кагалі, до якого входили й прилеглі села, 872 євреї); 1787 р. – 569 євреїв (всього в кагалі 790); 1847 р. – 1927 євреїв (876 чоловіків і 1051 жінка); 1897 р. – 2251 (54,4% всього населення); 1921 – 1975 (35%); 1931 р. – 2210 (35%); 1937 р. – 2625 євреїв (35%).

На початку 18 століття рабином був Саул бен Яков, у 1850-1860-х роках – Елізер Ліпман, а на рубежі 18-19 століть – Хаїм-Мордче Маргаліот (помер у 1818 році). Майже всі євреї загинули під час епідемії чуми наприкінці XVII століття.

У XIX столітті громада відродилася, скориставшись поступовим поліпшенням економічного становища. у 1850 році в місті було 4 синагоги, в

⁵ У рамках програми «Польське коріння в Ізраїлі». Фотографію подарував Буря Рабінер. URL: <https://sztetl.org.pl/en/file/42492?ref=city&nid=1108>

⁶ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Електронна бібліотека Андрея Никитина-Перенського. Том. 4. Бе-Абидан — Брес (1909), — С.230. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom04_1909__ocr.pdf; Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. — Ч. 5: [Акты о городах (1432-1798)]. — Т. II. — Вып. 1: Переписи еврейского населения в юго-западном крае в 1765-1791 гг. — К., 1890. — т. II, 83, 344, 403, 514. — 1287 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_of_SW_Russia_ch5_t2v1/e_dzherela_of_SW_Russia_ch5_t2v1.pdf; BERESTECZKO Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1329-1331. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 Хроника событий. 1997 г. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

тому числі дві хасидські. У період 1881–1937 рр. рабином був Моше-Лейб Кліванер, тоді як лідером хасидів вважався Нахман Цвагілер.

У другій половині XIX століття в місті було чотири синагоги, дві з них належали Олицькому та Триському хасидама

У 1901 році, як свідчать записи, тут була єврейська школа І.Кагана для хлопчиків, лікарня, богадільня та єврейська бібліотека. На початку 20 століття активізувалися Бунд і молодіжні сіоністські організації.

У 1913 році євреї володіли аптекою та складом аптечних товарів, двома фотоательє, 26 крамниця Берестечка. Єврей Мендл Гальперсон був єдиним дантистом у містечку.

У середині 1930-х років три чверті всієї торгівлі Берестечка перебувало в руках євреїв. Більшість місцевих майстрів були євреями. В 1930 році було засновано Єврейський національний банк.

Головним рабином міста з 1937 року до початку війни був Арон Забарський, якого було вбито у 1941 році.



Берестечко. Перла (Пніна) Шляйн та друзі перед еміграцією до Палестини
Опис фото: Берестечко. Перла (Пніна) Шляйн (третя зліва) та друзі перед еміграцією до Палестини..⁷

Після початку війни 1 вересня 1939 року польська влада в Берестечку припинила свої існування, єврейська громада створила власний загін самооборони, який діяв до приходу радянських військ.

Серйозним ударом для громади стала радянська окупація, яка почалася у вересні 1939 року. Було націоналізовано всю комерційну та виробничу

⁷ Початок 1930-х років. У рамках програми «Польське коріння в Ізраїлі» фотографію подарував Бура Рабінер. URL: <https://sztetl.org.pl/pl/media/86019>

діяльність, заборонено політичні партії та громадські організації, закрито всі незалежні установи. Івритську школу було перетворено на школу з мовою викладання їдиш. Місцеві ремісники були змушені діяти в рамках новостворених кооперативів. Радянська влада також арештовувала та депортувала людей, підозрюваних у нелояльності до нового режиму; деякі лідери сіоністської молоді шукали притулку в Луцьку, щоб уникнути арешту.

Частини 6-ї німецької армії зайняли Берестечко 23 червня 1941 р. У липні — серпні місто перебувало під управлінням військової адміністрації; 1 вересня 1941 року цивільна адміністрація взяла на себе відповідальність за регіон. Берестечко було районним центром у Gebiet Goroschow, куди гебітскомісаром був призначений полковник десантної армії Ернст Гертер⁸. Відразу ж було введено низку репресивних заходів проти євреїв, а саме: обов'язково носити на одязі позначку у вигляді зірки Давида (пізніше жовта пов'язка); примушування до важкої праці без будь-якої оплати. Було засновано юденрат, завданням якого було збирати високі внески.

8 серпня 1941 року в Берестечку відбулася перша антиєврейська акція. До міста прибув підрозділ поліції безпеки (Sipo) і SD (швидше за все, частина Einsatzkommando zbV, що базувалася в Луцьку під командуванням Шенгарта), і за допомогою місцевої української поліції вони зібрали близько 300 євреїв чоловічої статі віком від 14 до 60 років під приводом відправки їх для виконання робочого завдання. Тоді чоловіків змусили копати могилу, а німці їх розстріляли поблизу Берестецького замку⁹.

5-14 жовтня 1941 року було створено гетто, яке розташовувалося навколо однієї вулиці й було обгороджено парканом висотою 2,5 метри (8,2 футів). Він мав лише один вихід (ворота). Місцева українська поліція охороняла гетто і стріляла у всіх, хто намагався втекти. Перенаселеність у гетто була надзвичайною, у кожному будинку проживало декілька сімей¹⁰.

У Берестечку була єврейська рада (юденрат) з шести осіб, а також єврейська поліція. Єврейська рада мала стягнути примусові внески, які вимагала німецька влада, які становили «сотні тисяч рублів». Офіційний пайок складався з 140 грамів (5 унцій) хліба на день, який, ймовірно, був зменшений лише до 100 грамів (3,5 унцій) після створення гетто. Багато людей померло від голоду в гетто. Місцевих єврейських ремісників розміщували в окремих приміщеннях за межами гетто, які не були огорожені. Ці ремісники об'єднувалися в майстерні відповідно до професії. Лише ремісникам, тим, хто виконував примусові роботи в околицях, і чоловікам, відповідальним за поховання мертвих, було дозволено залишити гетто. Виходячи з гетто, люди скористалися цією можливістю, щоб

⁸There was a Town... Memorial Book of Beresteczko, Boremel and Vicinity (Berestechko, Ukraine). URL: <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Berestechko/Berestechko.html>; https://www.jewishgen.org/Yizkor/Berestechko/files/Berestechko_Hebrew.pdf; BA- BL, BDC, SSHO 2432, Organisationsplan der besetzten Ostgebiete nach dem Stand vom 10. März 1942, hg. vom Chef der Ordnungspolizei, Berlin, March 13, 1942.

⁹ Leah Lerner, "Der Laydnsveg fun die Brestetshker Yidn," in Singer, Hayetah Ayarah, pp. 42–47.

¹⁰ Щодо дати заснування гетто відомості різняться. Лернер, «Der Laydnsveg», датує утворення гетто серпнем; Мелех Голденберг, "Der KhurbnBretitshke," у Singer, Hayetah Ayarah, стор. 25–33, датує це приблизно через три чи чотири місяці після початку окупації. Шмуель Спектор, Голокост волинських євреїв, 1941–44 (Єрусалим: Achva Press, 1990), с. 366, датує його 5–14 жовтня 1941 р. Розбіжності можуть відображати декілька етапів процесу геттоізації.

контрабандою провезти трохи їжі для всього єврейського населення. Кілька сотень євреїв були задіяні на примусових роботах в інших місцях гебіту, включаючи вирубку дерев і будівництво доріг.

7-9 вересня 1942 р. близько 200 німецьких і місцевих поліцаїв оточили гетто, а також квартал, в якому проживали ремісники. Протягом трьох днів євреям не дозволяли виходити з дому. Протягом цього часу німецька влада наказала місцевим не євреям викопати дві великі могили розміром 18 на 8 на 3 метри приблизно за 2 кілометри за межами міста. Близько 2000 мешканців гетто були вивезені з міста. Дорослих змусили роздягнутися, перш ніж німці їх розстріляли. Маленьких дітей кидали в могили живими. Акцію здійснили підрозділи Сіро і SD з Луцька разом з німецькою жандармерією та українською поліцією, що базувалася в Берестечку. Майно євреїв збирали. Цінніші речі німці забирали, а одяг продавали місцевому населенню. Деяким євреям вдалося вижити, сховавшись у бункерах в гетто, Дуже небагатьом євреям Берестечка вдалося вижити.



Марія Григорівна згадує: «Євреї копали собі ями, а їм допомагали десять реквізованих українців. Люди, незважаючи на заборону, лазили на дерева дивитися розстріл. Німці їх розстрілювали так, що вони падали в яму». (Свідок №453, допитаний у Берестечку 01.04.2007).¹¹



Нафталі Бер

Народився в м. Берестечко в 1929 р. Нафталі був убитий під час Шоа.¹²



Тамара Гріншпун

Народилася в м. Берестечко в 1917 р. Тамара була вбита під час Шоа.¹³



Ефраїм Бер

Народився в м. Берестечко в 1925 р. Ефраїм був убитий під час Шоа.¹⁴

¹¹ Розстріл євреїв у Берестечку. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/berestechko-volyn-ukraine>.¹⁴

¹² URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/13979802>

¹³ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/14011574>

¹⁴ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/13737269>

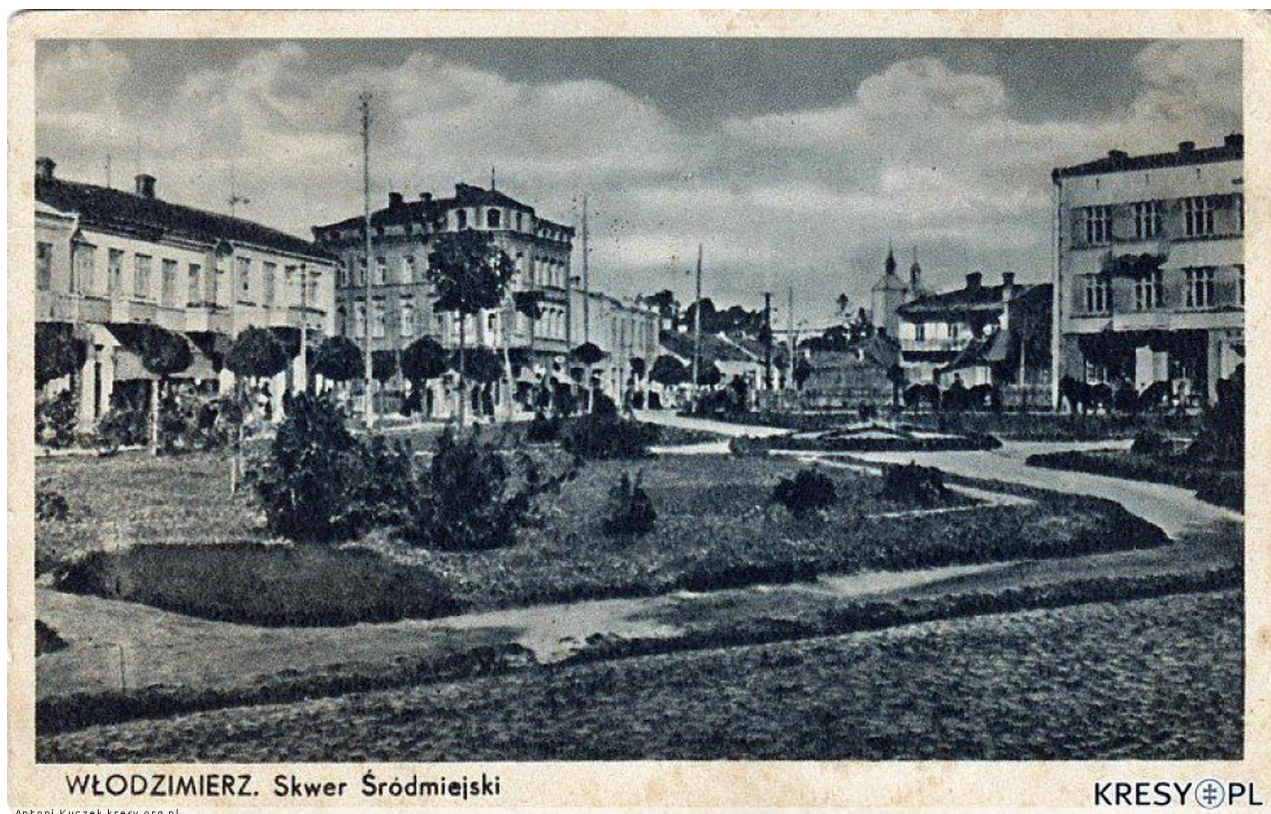


Колишня будівля синагоги у Берестечку, 2018 р.



Мацева на єврейському цвинтарі.¹⁵

¹⁵ Єврейський цвинтар Берестечка, швидше за все, був заснований разом із появою громади наприкінці XVI ст. На картах кладовище з'явилося в середині XIX ст. Остаточоно кладовище було знищено в 1952 році. URL:<https://www.esjf-cemeteries.org/survey/berestechko-jewish-cemetery/>



Володимир, 1925-1935 рр.¹⁷

Володимир (у 1944-2021 роках – Володимир-Волинський) — місто, центр Володимирської міської громади та Володимирського району.

Володимир – колись столиця Волинського, а пізніше Волинсько-Галицького князівства. Від 988 р. аж до 400 років 14 ст. до перенесення столиці Волині до Луцька Володимир був державним, адміністративним, торговельним і культурним центром не тільки Волині, але і сусідніх князівств і земель.

Першу літописну згадку міста Володимира знайдено в описі подій 988 року на сторінках «Повісті временних літ». Тоді київський князь Володимир Святославич передав місто в удільне володіння одному зі своїх синів, Всеволодові. *«А було в нього синів дванадцять: Вишеслав, Ізяслав, Святополк і Ярослав, Всеволод, Святослав, Мстислав, Борис і Гліб, Станіслав, Позвізд, Судислав. І посадив він Вишеслава в Новгороді, а Ізяслава в Полоцьку, а Святополка в Турові, [а] Ярослава в Ростові. І коли помер найстарший, Вишеслав, у Новгороді, то посадив він Ярослава в Новгороді, а Бориса в Ростові,*

¹⁶ Włodzimierz // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wiek», 1895. — Т. XIV. — S. 169—175. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XIV/169; Олександр Цинкаловський // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. — С. 222-249. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>

¹⁷ URL: <https://kresy.org.pl/9683751,foto.html?idEntity=7836062>

а Гліба в Муромі, Святослава в Деревлянах, Всеволода у Володимирі, Мстислава в Тмутарокані»¹⁸.

Хоча місце розташування міста з назвою Володимир там не вказується, з подальших літописних джерел виходить, що це був саме Володимир у Волинській землі (були і спроби пов'язати його з Володимиром-на-Клязьмі). Проте фахівці вважають, що місто існувало ще до приходу Володимира Великого — на той час це було язичницьке поселення під назвою Ладомир.

Також в угорській хроніці Геста Гунгарорум, написаній у середині XIII ст., повідомляється, що в 884 р., коли угри на чолі з їхнім вождем Альмошем узяли Київ, кияни попросили завойовників іти далі на Захід і довели їх до міста Лодомир. Воєвода Лодомира гостинно зустрів Альмоша, який пробув тут два тижні. Потім ватажок угорців узяв заручників, дві тисячі марок срібла, сто марок золота, безліч худоби, коней і подався в Паннонію. Отже, Володимир є одним зі стародавніх міст України.

Починаючи з XII століття, у часи феодальної роздробленості Русі, місто стає центром удільного Волинського князівства. Тут утвердилася окрема князівська династія, заснована онуком Володимира Мономаха — Ізяславом Мстиславичем, котрий правив на Волині у 1146-1154 рр.



На ринковій площі у Володимирі-Волинському, 1930-ті роки.¹⁹

У першій половині XIII століття Володимир стає центром об'єднаного Галицько-Волинського князівства (з 1253 — королівства). Це був період

¹⁸ Літопис руський/ Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. — К.: Дніпро, 1989. — С. 67. — XVI+591 с. http://history.org.ua/LiberUA/LitRusIpSp_1989/LitRusIpSp_1989.pdf

¹⁹ Фотоархів Історичного музею у Володимирі. URL: <https://shtetlroutes.eu/pl/volodimir-volinskii/>

правління князя Данила Романовича, прозваного Галицьким (1201-1264), та його брата Василька Романовича (1205-1271). Середина XIII століття – час найбільшого розквіту стародавнього Володимира, місто славалося як значний центр торгівлі, ремісництва, культури та мистецтва; тут сформувалася самобутня архітектурна школа, також тут писався Галицько-Волинський літопис — цінне історичне джерело другої половини XIII – початку XIV століть. Захоплення сучасників викликали фортифікаційні укріплення – в 1231 році угорський король Андрій II з військом підступив до Володимира, однак на штурм міста не зважився, сказавши що «такої фортеці не бачив і у німецьких землях».

У 1324 році місто отримало Магдебурзьке право, яке підтвердив король Польщі і великий князь литовський Сигізмунд I Старий у 1509 році (раніше від Львова на 32, від Києва – 170 років).

Після розпаду Галицько-Волинської держави у середині XIV століття Володимир входив до складу Волинської держави, після смерті у 1452 році великого князя Свидригайла – до складу Великого князівства Литовського. З кінця 1470-х років до 1560-х років уряд волинського в'їта належав представникам родини Лудовичів.



Площа Франца Юзефа. Володимир-Волинський, 1915-1917.²⁰

Після Люблінської унії 1569 року Володимир увійшов до складу Польського королівства. Упродовж XVI-XVII століть Володимир був значним торговельним осередком. У місті діяли численні ремісничі корпорації – «цехи», виробни

²⁰ URL: <https://kresy.org.pl/9675489,foto.html>

місцевих майстрів славилися високою якістю та експортувалися до країн Європи. Тричі на рік у Володимирі відбувалися міжнародні ярмарки.



Володимир-Волинський, 1916 р.²¹

Внаслідок третього поділу Речі Посполитої у 1795 році місто анексувала Російська імперія, воно стало одним із повітових центрів Волинської губернії. Тоді ж місто було перейменоване на Володимир-Волинський, з метою відрізнити його від російського Володимира на Клязьмі.

На початку I Світової війни Володимир став ареною бойових дій. 3 серпня 1914 року австро-угорські війська намагалися захопити місто, проте зазнали великих втрат від російського Бородінського полку, і були змушені відступити. З міста евакуювалися державні установи та значна кількість населення. Перед відступом російські війська спалили місто²².

Впродовж 1915—1918 рр. в місті розміщувалися підрозділи легіону Українських Січових Стрільців (УСС), які склалися з українців-галичан. За сприяння УСС у Володимирі-Волинському відкрилася українська початкова школа, де працювали українські вчителі з Галичини.

Австрійська окупаційна влада діяла у місті до кінця I Світової війни у 1918 році.

Від кінця січня 1919 року Володимир контролювали польські війська. УНР визнала приналежність Волині до Польщі за Варшавським договором 21 квітня 1920 року. Володимир став одним з повітових центрів Волинського воєводства.

²¹ URL: <https://kresy.org.pl/8796677,foto.html?idEntity=7836062>

²² Kuryer Lwowski, 11. August 1915

Оскільки Володимир перебував у складі Польщі, II Світова війна розпочалася для жителів міста 1 вересня 1939 року. Через Володимир відступали на схід підрозділи розгромленої вермахтом польської армії, місто бомбардувала німецька авіація.

19 вересня 1939 року о 22.30 після невеликого бою Володимир був зайнятий 36-ою танковою бригадою Червоної Армії, і згідно з пактом Молотова-Ріббентропа був включений до складу СРСР.

Після нападу Німеччини на СРСР 22 червня 1941 року, Володимир як прикордонне місто з самого початку війни став ареною бойових дій. У перші години війни місто бомбардувала німецька авіація, воно зазнало артилерійського обстрілу.

23 червня 1941 року Володимир був окупований німецькими військами.



Єврейські крамниці у Володимирі-Волинському, 1930-ті роки.

Єврейська громада²³

Найдавніші сліди присутності євреїв у Володимирі є одними з найдавніших у Русі. Перші згадки про євреїв, які проживали в цьому герцогському місті, датуються 1171 роком. Вони створили комерційне співтовариство, ведучи торгівлю з купцями з величезних територій – навіть аж до Рейнської області. Вони користувалися захистом правителів, що виражалося в численних привілеях (за винятком короткого періоду вимушеного вигнання в 1495–1503 роках).

²³ “Włodzimierz Wołyński,” [in] The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust, vol. 3, eds. Sh. Spector, G. Wigoder, New York 2001, pp. 1454–1455.; WŁODZIMIERZ WOŁYŃSKI Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1496-1499. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Володимир Музиченко. Володимир єврейський. Історія і трагедія єврейської громади м. Володимира-Волинського. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2011. 256 с. ISBN 9789663616582

Громада отримала подальший розвиток після приєднання Володимира до Польщі у 1569 р. Місцеві рабини та лідери громади (парнаси) представляли Волинь на Раді чотирьох земель. Серед них Йом-Тов Ліпман Геллер (1579, Валлерштайн – 1654, Краків) – видатний рабин, талмудист, автор релігійної літератури; у 1633–1644 рр. він служив рабином у Володимирі (раніше він також був рабином у Відні та Празі, а потім у Кракові) і сидів у Вааді в Ярославі.

У 19 столітті, коли Володимир перебував під владою Росії, місто продовжувало залишатися важливим центром єврейського життя, де євреї становили 2/3 загального населення. Більшу частину століття місцева громада залишалася під впливом турійських хасидів, але в 1890-х роках у місті активізувалися сіоністські гуртки та Бунд. Однією з найвідоміших жительок Володимира була Ганна Рахела Вербермахер (1806, Володимир – 1888, Єрусалим), відома як «Володимирська дівка» (івр. га-Бетула мі-Людмір, ід. Людмере Мойд). Ця надзвичайно талановита дівчина, яка походила з кола турійських (тріських) хасидів (тобто прихильників Мордехая Тверського, маггіда Чорнобиля), отримала величезні знання в галузі релігійних наук. Після смерті матері вона присвятила себе виконанню релігійних заповідей і самотньому життю. Чутки про її чудодійні здібності швидко поширилися по околицях. Вона стала, як сказав професор Марчін Водзінські, «кимось схожим на цадика». Її незвичайна роль викликала суперечки та підштовхнула Маггіда з Чорнобиля до втручання, що він і зробив, змусивши «святую жінку» вийти заміж (неспожиту). Згодом Дівка Людмила вирушила до Палестини. Її могила на Оливній горі є місцем паломництва досі.



Євреї на базарній площі у Володимирі, 1917 рік.²⁴

²⁴ URL: <https://onb.digital/search/932843>; URL: <https://digital.onb.ac.at/rep/osd/?11245270>

У 1897 році у Володимирі проживало 5869 євреїв, що становило 59,3% населення. Заробляли на життя торгівлею, ремісництвом, дрібним виробництвом. Важливу роль у житті громади відігравало виготовлення одягу, торгівля зерном і худобою. Піднесення місцевої економіки дало відкриття у 1906 році залізничного сполучення з Ковелем.

Перша світова війна завдала містечку руйнувань. У 1915 році його населення було змушене евакуюватися. Спалахнула епідемія холери, люди потерпали від насильства російських козаків.

У 1921 році у Володимирі проживало 5917 євреїв, що становило 50,9% населення. У період II Речі Посполитої громада почала відроджуватися, як і все місто. Важливу роль у цьому процесі відіграла допомога Об'єднаного розподільчого комітету. У 1931 році в місті проживало 10 665 євреїв, а загальна кількість населення досягла 24 591 особи. У містечку діяла школа «Тарбут» з 500 учнями та єшива з 138 учнями.



Євреї Володимира, 1917 рік.²⁵

Культурне життя в місті того часу було зовсім не таким, яким його бачать сучасні володимирці. Більшість євреїв були віруючими, тому святкування були прив'язані до релігійних свят, а дозволля зосереджувалося у будинках вивчення Тори, де велись палкі теологічні дискусії. В синагоги запрошували відомих канторів, котрі радували своїм співом людей на службах в синагогах і молитовних будинках як на великі свята, так і в кожен Шаббат (Суботу). У хоральній синагозі був хор, про який із захопленням згадували в мемуарах ті, хто емігрували до Землі Обітованої до початку Другої світової війни, й ті, кому пощастило вижити в жахливий час Голокосту. Втім, світських та неортодоксальних євреїв вже цікавили мистецтво, література, театр. Діяла театральна трупа, яка з великим успіхом грала вистави для містян єврейською мовою.

Єврейська громада була частиною цього міста, його життя в усіх галузях (освіта, медицина, торгівля тощо). Існували єврейські бібліотеки, лікарня,

²⁵ URL: <https://onb.digital/search/932843>

народний банк, будинок для людей похилого віку, фотостудії, сиротинець, діяли політичні партії. Цілком природньо, що євреї брали участь у керівництві містом. У 1928 року заступником бурмістра (міського голови) був член правління Народного банку Гірш Шеймес, а на муніципальних виборах 1929 року євреї отримали половину місць у міському правлінні – 12 із 24.

Тут починали свою творчу діяльність всесвітньо відомий поет і перекладач Кегос Клігер, поет Йосеф Сікулер. В місті діяло три бібліотеки: товариства «Тарбут» і бібліотека «Менделі» (організації сіоністів). Бібліотека імені Шолом-Алейхема – за її статутом, датованим 1923–1930 рр., фактично була громадською організацією із членськими внесками. У статуті зазначено, що діяльність закладу виключає політичну і релігійну діяльність. Її метою декларувалося виховання духу товаришкості й зацікавленості в суспільному житті, проведення презентацій, концертів, сімейних вечорів; організація музичних і драматичних гуртків. Також в місті діяли два кінотеатри. Найздібніші з тих, хто міг собі це дозволити, навчалися у гімназії, яка давала високий рівень знань. Її випускники навчалися у престижних європейських університетах. Гімназисти мали великий авторитет у місті і гордо носили свою форму, виділяючись серед містян не лише формою а й культурою поведінки. Дуже цікаво про це писав у своїх мемуарах Макс Шехтер у нещодавно виданій заповідником «Стародавній Володимир» книзі «Щоденник вчителя».



Володимир, синагога. 1801 р.²⁶

²⁶ Синагога була побудована у 16 столітті та розташована на вул. Вулиця Старожійська (нині вулиця Роксолани). У XVII–XVIII століттях у Володимирі було щонайменше дві синагоги: одна — дерев'яна, інша — кам'яна хоральна синагога, побудована 1801 року. Це була цегляна будівля у формі прямокутника з черепичним дахом. Фасад мав оригінальну форму, увінчану чотирма арокними склепіннями з циліндричними виступами над ними. Традиційна шестикутна зірка «Маген Давид» («Щит Давида») розташовувалась спереду — на шпиль над дахом та під арокним склепінням. Усередині синагоги склепіння підтримувалися чотирма цегляними стовпами-колоннами. Синагогу знесли на початку 1950-х років, а те, що від неї залишилося, вивезли та використали для будівництва



Євреї-переселенці у Володимирі, 1914-1918 рр.²⁷

17 вересня 1939 року Червона армія увійшла в місто. Радянська окупація дезорганізувала суспільно-економічне життя Володимира.

23 червня 1941 року місто захопили німці. Їх прибуттю передувало потужне бомбардування, яке призвело до численних жертв. 7 липня 1941 року в місті було створено юденрат, якому було доручено постачати робочу силу для німців. Невдовзі почалися масові розстріли: 31 липня 1941 р. – 200 жертв; 29–30 серпня 1941 р. – 300 жертв; 29 вересня 1941 р. – 250 жертв; Жовтень 1941 р. – групи інтелігенції чисельністю 120 осіб і робітників 500 і 600 осіб.

13 квітня 1942 року євреїв, які ще залишалися у Володимирі, включно з великою кількістю біженців, було ув'язнено в гетто. У травні 1942 року вони були розділені на «продуктивних» і «непродуктивних». 1 вересня 1942 року 4000 осіб з останньої групи були вбиті. До 15 вересня 1942 року німці вбили ще 14 000 євреїв під час серії масових розстрілів, проведених над кар'єрами біля села П'ятидні. Після них у Володимирі залишилося ще 4000 євреїв – кваліфікованих робітників і тих, хто вийшов із криївки. Вони були вбиті 13 листопада 1942 р. і 13 грудня 1943 р. Дуже небагатьом з них вдалося втекти і приєднатися до партизанів, у тому числі й до частин Армії Крайової.

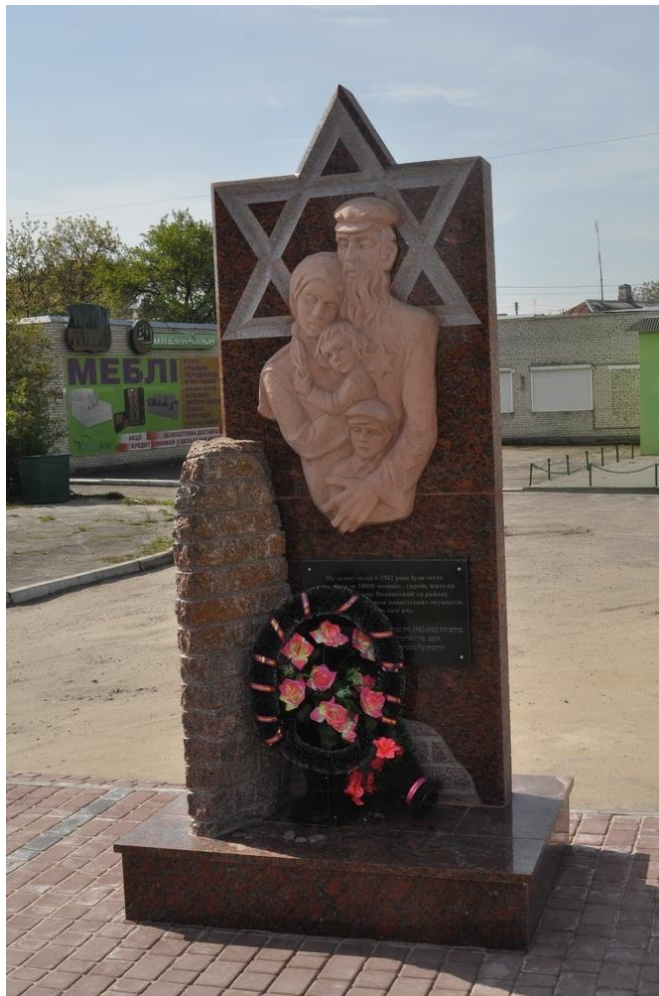
вертолітного майданчика. URL: <https://www.volynnews.com/news/society/synahohy-v-mistakh-volyni-istoriia-u-fotografiiakh/>

²⁷ URL: <https://onb.digital/search/932843>

У Володимирі мало що лишилося з архітектури, пов'язаної з єврейською громадою. Найгірше, що було зруйновано велику хоральну синагогу і єврейське кладовище. Це сталося тому, що на зміну одному тоталітарному режиму прийшов інший, який після фізичного знищення євреїв нацистами поставив за мету знищити духовні основи – пресу, літературу, театри, школи, синагоги і кладовища. Підняти свій голос проти фізично не було кому. Одиниці, які вижили після Голокосту, не хотіли закінчити життя в таборах Сибіру. Сьогодні жодна з вулиць не носить імен видатних земляків-євреїв, не нагадує своєю назвою про громаду, яка їх населяла.

Залишилися декілька будинків, які свого часу були школами. Один із них ось-ось знесуть (будинок єврейської школи для дівчат «Бейт Яков» на вул. Драгоманова). Є будинок Талмуд-Тори із зіркою Давида, що належить сьогодні нашому ВПУ.

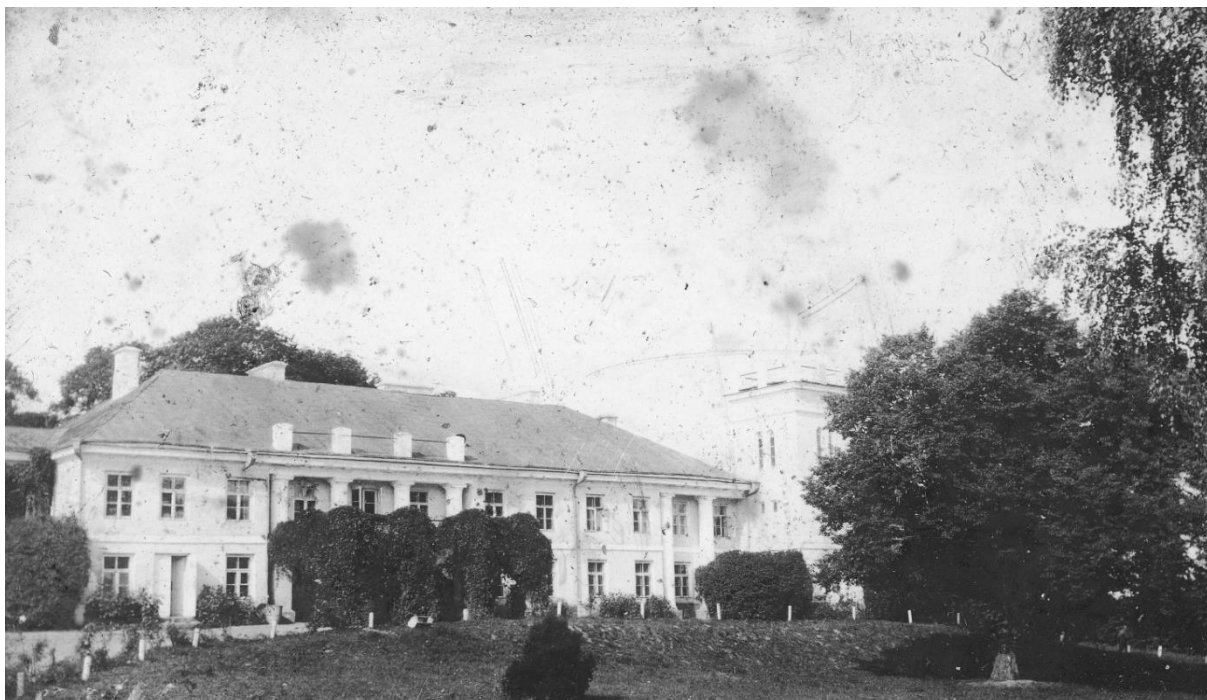
В 1989 р. встановили монумент біля села П'ятидні поряд з могилами закатованих євреїв.



Пам'ятний знак на місці гетто. Володимир, 2014 р. Автор світлини: Борис Берташ.



Меморіал жертвам Голокосту у селі П'ятидні.



Палац Валер'яна Стройновського. Горохів, 1915-1916 роки.²⁹

Горохів – місто у Луцькому районі.

Перша писемна згадка про нього належить до 1450 року. За іншими даними, Горохів згадується у 1240 року³⁰.

Колись в Горохові був великий і багатий палац, в якому знаходилися численні пам'ятки мистецтва і різьби великої історично-мистецької вартости.

З рідкісних творів старого мистецтва треба згадати одну в Польщі статую Персея роботи Канови, Купідона і Психе. Багато з цих цінних колекцій,

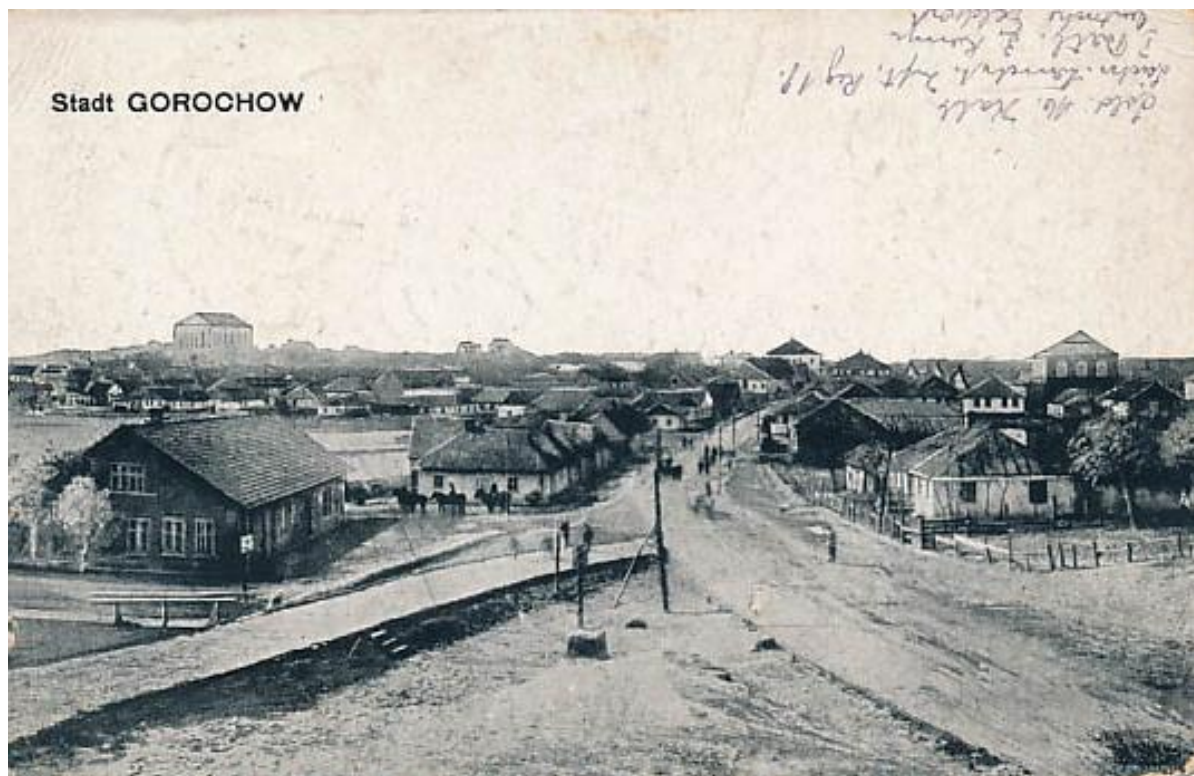
²⁸ Horochów // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1882. — Т. III. — S. 132. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_III/132; Олександр Цинкаловський // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. — С. 308-309. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>; А. Заяць Волинське містечко Горохів у XV - першій половині XVII ст. (штрихи до історії) // Вісник Львівського університету. Серія історична. 2022. Випуск 54. С. 65–91 URL: <file:///C:/Users/Larisa/Downloads/11603-22776-1-PB.pdf>

²⁹ Валеріан Стройновський (1753—1834) був російським сенатором та кавалером Ордену Білого Орла. Він мешкав у цьому маєтку разом з дружиною Олександрою (уроджена Тарновська), старостою Брацлава, а також донькою Валерією (1782—1849). Після Валерії власником маєтку став її син Тадеуш Антоній Тарновський (1819—1890). В кінці XIX ст. володіння палацом перейшло до Свистунова, а за ним до Людерсових. Палац містив у собі широкую колекцію творів італійський, французьких, німецьких та голландських художників. Античні скульптури з Помпеїв та Геркуланума з зображенням Персея, Амура, Психеї. Також численні вази, мозаїчні столики, кристали. Бібліотека палацу мала у собі численні польські та іноземні книги, гравюри та об'єкти нумізматики. Mieczysław Orłowicz Ilustrowany Przewodnik po Wołyniu. — 1929 r. URL: <http://ciepłowizja.pl/brozbar/słowniki-przewodniki/przewodnik-wołyn/003.htm>; URL: https://fotokresy.pl/Horochow_%D0%93%D0%BE%D1%80%D0%BE%D1%85%D1%96%D0%B2/b326649,Palac_w_Horochowie.html?f=1384339-foto

³⁰ Енциклопедія українознавства: Словникова частина: [в 11 т.]/Наукове товариство імені Шевченка; гол. ред. проф., д-р Володимир Кубійович. — Париж, Нью-Йорк, 1957. — Т. 2. — С. 415. URL: <http://litopys.org.ua/encycl/euii033.htm>

образів, фігур знаходяться тепер в збірках Ермітажу. Усе це вивіз з Горохова до Петербургу граф Стройновський і тільки частина потрапила до Львова і Кракова.

Палац оточував великий і гарний англійський парк.



Горохів, 1917 р.³¹

У першій половині XVII ст. Горохів за чисельністю населення був малим містечком. 1629 р. у ньому налічувалося 152 будинки, з яких чотири були шляхетськими; 18 знаходилися на передмісті “Завалля” і 44 на передмісті “за мостом”³². Більшість дослідників міста з такою кількістю будинків зараховують до умовної категорії малих міст³³. Щодо чисельності мешканців в одному будинку побутують різні думки. Микола Крикун схильний до коефіцієнту 6,5 осіб на будинок³⁴. Ірина Ворончук обґрунтовує міський коефіцієнт у 8,5³⁵. Якщо урівноважити ці два показники і прийняти середній коефіцієнт у 7,5 осіб на один

³¹URL: https://www.kolekcjonerski.com.pl/p/horochow_gorochow_widok_ogolny_1917r_989.html#!prettyPhoto

³² ЦДІАК України, ф 25, оп. 1спр. 170, арк. 50 зв. 51.

³³Див.: Анатолій Грицкевич, Частновладельческие города Белоруссии в XVI–XVIII вв. (социально-экономическое исследование истории городов). (Минск: Наука и техника, 1975), 37; Зиновий Копытский, Экономическое развитие городов Белоруссии XVI – первой половины XVII вв. (Минск: Наука и техника, 1966), 27, 29; Петр Сас, Феодальные города Украины в конце XV –60- х годах XVI вв. (Киев: Наукова думка, 1989), 21–22; Stanisław Alexandrowicz, “Zaludnienie miasteczek Litwy i Białorusi w XVI – pierwszej połowie XVII wieku”, Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych 27. (1966): 38; Zofia Kulejewska-Topolska, “Oznaczenia i klasyfikacje miast w Dawnej Polsce (XVI–XVII w.)”, Czasopismo Prawno-Historyczne 2 (1956): 259; Idem. Nowe lokacje miejskie w Wielkopolsce od XVI do końca XVII wieku. (Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, 1964), 51, 53.

³⁴Микола Крикун, “Чисельність населення Волинського воєводства у другій чверті XVII століття”. Його ж. Воєводства Правобережної України у XVI–XVII століттях. Статті і матеріали. (Львів: УКУ, 2012): 231.

³⁵Ірина Ворончук, Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. (Київ: Національний науково-дослідний інститут українознавства та всесвітньої історії, 2012), 324, 439.

будинок, отримаємо чисельність населення Горохова станом на 1629 р. майже у 1140 осіб.



Депутати Горохівської міської ради під час Першої світової війни.³⁶

Станом на 1629 р. у Горохові фіксуються шпиталь та два костельні будинки, в одному з яких мешкав органіст³⁷, єзуїтський колегіум³⁸ та єврейська школа³⁹. Поборовий реєстр 1570 р. подає відомості про 6 ринкових і 18 вуличних будинків та 26 “халуп убогих”⁴⁰. Поборові реєстри 1580 й 1583 рр. згадують 40 будинків, 60 загородників, 5 коморників та священика⁴¹.

Основи міського управління та самоврядування Горохова значною мірою були закладені привілеєм Григорія Сангушка від 27 липня 1600 р., що був підтверджений 10 березня 1601 р. королем. Князь звільняв міщан від влади урядників та їхніх судів і штрафів. До міського уряду повинні обиратися люди чесні, добрі, обізнані із правом, осілі у місті та “права майдебурского присягли”. Надання магдебурзького права сприяло консолідації та прискореному формуванню міської громади і розвитку Горохова.

Важливе значення для успішного розвитку міста мали торги та ярмарки. Привілеєм дозволялося “мещаном горуховскимъ, такъ и людемъ постороннымъ и чужоземскимъ заграничникомъ на ярмаркохъ помененыхъ и на торгахъ торговати, пивом, медом, горелкою, виномъ шынковати, кони и иное всякое

³⁶URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/community/14622251>

³⁷ ЦДІАК України, ф. 25, спр. 170, арк. 50 зв.

³⁸ Там само, спр. 149, арк. 854 зв. 856 (1626 р.). Ректор Григорій Нуринський.

³⁹ Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 70, арк. 1093 зв. (1635 р.).

⁴⁰ 37 Źródła dziejowe, t. XIX: Ziemie ruskie. Wołyń i Podole. (Warszawa: Skład główny w Księgarnie Gebethnera i Wolfa, 1889), 18.

⁴¹ Ibid., 86; Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Skarbu Koronnego, dział I, № 31, k. 526.

быдло продавати, куповати, товары косматые и иные суконъные всякие за товары меняты и тежъ rozmaitye ганьдли провадит”⁴².



Горохів, ярмарок перед синагогою, 1920-ті роки.⁴³

Негативним чинником розвитку міста було те, що досить часто місто потрапляло в оренду та заставу, здебільшого, до євреїв. У січні 1580 р. євреї, городельський Абрам Монашкович та яворівський Мошко Якубович, виступили в інтересах дітей покійного городельського єврея Йосипа Абрамовича, який позичив 2 000 зол. Леву Сангушкові, а той їх не повернув. Опікун князя Григорія Сангушка князь Василь-Костянтин Острозький погодився віддати місто в оренду, аби покрити таким чином борг⁴⁴. Є згадка про те, що в січні 1592 р. Горохів перебував в оренді (ім'я орендаря не назване)⁴⁵.

У серпні 1593 р. Г. Сангушко на п'ять років передав в оренду свинюським євреям Лейзару та Якову Давидовичам Горохів із селами Старий Горохів, Марковичі і Рачин, але без замку, млинів, ставів і мит. У записі актової книги

⁴² РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 197, л. 123. Згадки про часові терміни ярмарків згадуються в подальшому у джерелах. ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 119, арк. 174 (1616 р.); спр. 130, арк. 987 (1622 р.). Торг перед тим був у неділю. Архив ЮЗР, ч. 8, т. 3. (Київ, 1909), 396.

⁴³ Світлина Альтера Кацізне – єврейський прозаїк, поет, драматург, перекладач, публіцист, журналіст та фотохудожник. Писав на їдиші.

⁴⁴ Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie, Metryka Koronna, sygn. 121, k. 366–368.

⁴⁵ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 40, арк. 194.

сума оренди не вказана⁴⁶. У вересні 1595 р. князь скаржився на зловживання євреїв, спустошення міста і порушення орендної угоди⁴⁷.



Горохів, євреї біля своїх будинків. 1917 р.⁴⁸

У жовтні 1595 р. свинюський єврей Маєр Нахімович від імені орендарів скаржився на князя, який узявши значний завдаток, “вибив” їх з оренди, побив та кинув до в’язниці, де силою змусив підписати чистий бланк (мамрам) на 350 зол.⁴⁹ Ті ж євреї у травні 1597 р. у Луцькому гроді свідчили, що позичили Григорію Сангушкові 5000 зол., які він вчасно не повернув, а отже потрапив у “совитість” (подвоєння боргу), і не дозволив ув’язати їх у Горохів. Ще одним записом князь заборгував їм 7 000 зол., котрі теж не віддав у встановлені терміни, а отже борг подвоївся, і також не дозволив ув’язати їх у Горохів⁵⁰. Тоді ж князь отримав виклик на Люблінський трибунал через заборгованість перед іншими свинюськими євреями – Іршою Левковичем та Гецом Давидовичем⁵¹.

Прибутковою справою була оренда корчем, млинів, спуск ставів. Горохівський єврей Шенюта орендував (1593 р.) у князя Григорія Сангушка на п’ять років міські млини, ставки, корчми і мито. Однак, у 1595 р. він помер і князь на прохання дружини орендаря Богдани Лейбівни виплатив їй гроші за два

⁴⁶ Там само, спр. 44, арк. 844–844 зв.

⁴⁷ Там само, спр. 48, арк. 381 зв.–383

⁴⁸ URL: <https://kresy.org.pl/9695620,foto.html?idEntity=7836071>

⁴⁹ Там само, арк. 426–427 зв. У фільварку орендарі мали: молоченого жита–200 мац, немолоченого – 15 стирт “у каждой стырте было по сту копь пшеницы”, молоченої пшениці – 15 мац; вівса – 10 стирт “в каждой стырте по двесте копь”; гречки – 5 стирт “в каждой стырте по сту копь”, молоченої гречки – 15 мац; ячменю – дві стирти “в которых по сту копь”; гороху – одна стирта, сіна – 50 стирт. В оборі знаходилося: корів і волів – 200, яловиць – 30, телят – 50, “подтелковъ” – 30. У хлівах: свиней – 150, поросят – 100, підсвинків – 30, вепрів – 20, гусей – 180, качок – 120, курей – 500, каплунів – 100. У спіжарні: муки – 8 мац житньої, а пшеничної – 3, гороху – одна маца, солоду пшеничного на два вари пива. Все це оцінили у 5 тис. кіп грошів литовських.

⁵⁰ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 49, арк. 827–828 зв.; спр. 50, арк. 299 зв.–300, 300 зв., 320 зв.–321.

⁵¹ Там само, арк. 320–320 зв

невикористаних роки, що вона та її син Песах засвідчили письмово⁵². Горохівські євреї Лейба Песахович і Гошій Юзефович (1620 р.) орендували в Яна Цибульського спуск ставу у с. Ощів. В угоді не вказана сума оренди, однак зазначалося, що євреї повинні були додатково дати віз заліза і приправ на 10 зол. Щоправда, користі від угоди вийшло мало, оскільки шляхтич невдовзі вигнав орендарів, забравши в них неводи й реманент та звинуватив їх у недоплаті 50 зол. і невіддачі угоди, хоча ті обіцяли це “словом добрым купецким”.⁵³ Горохівський євреї Юско Лейбович і стоянівський Яскель Юскович орендували у 1634 р. у Миколая Гротовського спуск ставу в с. Довге за 600 зол. Зазначалося, що рибу вони повинні були возити до Перемишля й Любліна⁵⁴.



Родина Ленців. Горохів, 1930 р.⁵⁵

За переписом 1911 р. в Горохові було 6871 жителів, міщанська управа, пошта і телеграф, земська поштова станція, агроном, суд, двокласова школа, фельдшерський пункт, лікар, аптека, паровий млин, кооператив, 66 крамниць, кредитове товариство і фотограф⁵⁶.

Тривалий час Горохів залишався важливим пунктом ярмаркової торгівлі. Вироби горохівських кушнірів, шевців і кравців мали великий попит навіть далеко за межами Волині.

У 1795 році, внаслідок третього поділу Польщі, Горохів увійшов до складу царської Росії. Крім різноманітних податків та поборів, на плечі населення лягла важка ноша рекрутських повинностей.

⁵² ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 48, арк. 663 зв.–664 зв.

⁵³ Там само, спр. 112, арк. 565 зв.; спр. 116, арк. 68–68 зв., 72 зв.–73, 362 зв.–363; спр. 117, арк. 510.

⁵⁴ Там само, спр. 195, арк. 330 зв.–331 зв.; спр. 196, арк. 340–341 зв.

⁵⁵ URL: <https://wolynskie.pl/fotoold/horochow/11.html>

⁵⁶ Олександр Цинкаловський // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. — С. 309. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>

Після поразки Української Народної Республіки у війні Горохів належав до Горохівського повіту Волинського воєводства Польської держави від 1921 по 1939 рік.

30 вересня 1939 року місто було окуповане Червоною армією. Під час радянської влади з 1939 по 1941 рік багато сімей були депортовані в концентраційні табори ГУЛАГу. Групи молодих українських патріотів Горохова і навколишніх сіл були арештовані, а потім страчені у Луцькій в'язниці відступаючими військами НКВС, 23-24 червня 1941 р.

25 червня радянські війська відійшли з міста.

Німецькі війська увійшли в місто 26 червня 1941 р.

Єврейська громада⁵⁷

Перша згадка про євреїв у Горохові датується 1536 роком. У другій половині XVI століття тут була єврейська вулиця, яка була частиною шляхетського приватного міста. Розвиток громади припав на період російського поділу. У 1897 році в Горохові проживав 2571 єврей із 4699 жителів (54,7%). Джерелом прибутку була торгівля зерном, худобою та птицею, а також ремесла. У релігійному відношенні домінували хасиди, які належали до конкуруючих «дворів» в Олиці, Турійську та Столін-Карліні.

У 1863 році в містечку було 3 синагоги, у 1889 році діяла єврейська богадільня.

Перша світова війна призвели до занепаду. Становище громади покращилося під час II Речі Посполитої, хоча довоєнний добробут не повернувся.

Сіоністський рух, присутній у Горохові з початку XX століття, набував все більшої популярності. Місцеві сіоністи мали єврейську школу та ферму, яка готувала поселенців до виїзду до Палестини. У місті діяли осередки Агудат Ісраель, Бунду та кількох сіоністських політичних партій.

Євреї домінували в економічному житті міста – вони володіли кількома млинами, брали активну участь у місцевій швейній промисловості, столярній справі та будівництві.

У 1913 році євреям належало понад 50 крамниць (у тому числі 21 з 22 бакалійних, усі 13 мануфактурних), пивний склад, фотосалон, обидва шинки. Міським лікарем і зубним лікарем були євреї.

У 1921 році тут проживало 2377 євреїв, що становило 53,8% населення.

⁵⁷ Горохов Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Електронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том. 6. Гадассий — Данте (1910). – С.726. https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom06_1910_ocr.pdf; Horochow, [w:] The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust, t. 1, red. Sh. Spector, G. Wigoder, New York 2001, ss. 527–528.; Horchiv Memorial Book (Gorokhov, Ukraine) URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/gorokhov/gorokhov.html>; HOROCHÓW Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1360-1361. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 Хроника событий. 1997 г. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

Після 1925 року горохівськими рабинами були два зяті Ефраїма Авербаха – Шмуель Райшер (Олика Хасид) та Єшуа Рабінович (обидва загинули під час Шоа).



Горохів, синагога. 1915-1917 рр.⁵⁸

Після 17 вересня 1939 року, з приходом до міста Червоної армії за пактом Ріббентропа-Молотова, Горохів увійшов до складу Радянської України. Радянська влада закрила більшість приватних підприємств і єврейських громадських організацій.

Напередодні радянсько-німецької війни єврейське населення містечка становило близько 3000 осіб, або половину його населення.

Німці увійшли в місто 26 червня 1941 р. Більшість єврейського населення не змогла втекти. Незабаром після цього німці призначили юденрат (єврейську раду). Німці також змусили євреїв сплатити великий викуп, наказали єврейським жителям носити пов'язку із зіркою Давида (згодом її замінили жовтою нашивкою) і призвали їх на примусові роботи.

Перед кінцем червня 1941 року відділ поліції безпеки, надісланий зондеркомандою 4а до Горохова, за підтримки української допоміжної поліції розстріляв кількох людей, у тому числі євреїв, за те, що вони були «комуністичними функціонерами».

На початку липня німці зібрали євреїв на ринку і змусили їх спостерігати за спаленням синагоги, сувоїв Тори та молитовників.

12 серпня 1941 року підрозділ айнзацкоманди 4а за підтримки допоміжної поліції розстріляв 300 євреїв у міському парку.

У вересні того ж року було створено гетто. Разом з 2 тисячами біженців з інших осередків, там було ув'язнено 5 тисяч євреїв.

⁵⁸ URL: <https://kresy.org.pl/9695603,foto.html?idEntity=7836071>

8 вересня 1942 року всі євреї були депортовані з міста, а потім розстріляні німецькими частинами СД з Луцька.

Близько 9 тисяч євреїв були страчені в «гебіт Горохів» (Волинська область): 2,5 тис. у Горохові.⁵⁹

Історія про єврейську дівчинку з Горохова, яка дивом вціліла під час Голокосту.⁶⁰



Мусія Перлмуттер, 1941 р.

Шарлін Шифф (від народження Шуламїт Мусія Перлмуттер), дочка Фруми Ліберман (1905 рік народження) та Сімхи Перлмуттера (1900 рік народження), народилася вона 16 грудня 1929 року в Горохові. Її старша сестра Тхія народилася в 1925 році. Батько Мусі був родом з Горохова та одним із шести дітей у сім'ї. Його батько був

учителем. Сімха був відмінником і після навчання в університетах Швейцарії, Франції та Німеччини став професором філософії у Львівському університеті.

Мати була вихователькою, яка проводила літні табори для бідних дітей міста, незалежно від їх релігійної приналежності. Бабуся по батькові та п'ять її рідних тіток (батькових сестер) виїхали в США ще до початку війни. Батько Шуламїт також планував приєднатися згодом зі своєю сім'єю до них. Він навіть їздив до Варшави, щоб отримати необхідні документи, але початок війни унеможливив це.

У вересні 1939 року Німеччина вторглась до Польщі, а через три тижні Радянський Союз окупував Східну Польщу, включаючи Горохів. В роки радянської окупації сім'я залишилась у себе вдома, а професор Сімха Перлмуттер продовжував працювати в університеті.

«Однак, у школі, в якій я навчалася, тепер вже викладали російською мовою. Багато людей, які займалися торгівлею, відчули зміну більш суттєво, тому що більшість магазинів були націоналізовані. Спочатку у нас було багато всього, а потім раптово все зупинилося ... виникла нестача хліба, молока, одягу....

На початку літа 1941 року світ для євреїв став абсолютно перевернутим. Коли прийшли німці, вони з самого початку дали зрозуміти, що євреї - це ті, кого вони збираються вбити, тобто всіх нас. Те, що вони зробили, я не пам'ятаю, чи був це перший або другий день після того, як вони прийшли в Горохів. Вони пішли зі списком і шукали людей на ім'я, людей, які були лідерами, єврейськими лідерами, і мій улюблений батько був серед них. Вони увірвалися в будинок, а мій батько спробував втекти. Вони зловили його

⁵⁹ Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 Хроника событий. 1997 г. С. 69. – 98 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

⁶⁰ URL: [https://www.ushmm.org/search?query=Charlene+Schiff+\(Shulamit+Perlmutter\)](https://www.ushmm.org/search?query=Charlene+Schiff+(Shulamit+Perlmutter)); URL: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/ru/oral-history/charlene-schiff-describes-foraging-for-food-in-order-to-survive-in-forests-after-escaping-from-the-horochow-ghetto>; URL: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/ru/oral-history/charlene-schiff-describes-a-clandestine-school-for-children-in-the-horochow-ghetto>

і забрали з собою. Він навіть не попрощався. Я ніколи не забуду останній погляд в його очах», – із спогадів Шарлін Шифф.

Вона більше ніколи не бачила свого батька, але сподівалася що він ще живий. Під час облави забрали тоді більше 200 осіб. Через декілька днів німці повернулися до їхнього будинку і завантажили в автомобіль бібліотеку професора Перлмуттера.

За наказами окупаційної влади її мати і сестра ходили копати рови і вкладати бруківку. Приблизно через два тижні всі євреї повинні були переїхати до гетто – окремої найгіршої частини міста, відведеного для проживання євреїв. Їх переселили до тісної кімнати, в якій вони проживали разом з трьома іншими сім'ями, самі жінки і діти. Фрума і Тхія продовжували працювати, а Шуламїт залишалася в гетто. Дітей віком до 14 років звільняли від примусової праці. Робітникам давали пайки, але їжі для всіх не вистачало. Досить часто Шуламїт з іншими дітьми через таємно підкопані лази в огорожі виходила з гетто, щоб випросити або вкрасти їжу, але мати не хотіла, щоб вона це робила, боячись, що її впіймають.

«На самому початку моя мама і ще кілька жінок потай від німецької адміністрації організували школу для молодших дітей, яким ще не потрібно було працювати, і це було чудово, тому що в нашому житті з'явилося щось таке, чого ми могли чекати. Ця школа допомагала нам забути про голод і про всі поневіряння того жалюгідного життя, яке ми вели в гетто; вона проіснувала кілька місяців. Кілька жінок, і в тому числі моя мама, виміняли і принесли додому, в гетто, кольорові олівці, папір для письма, якісь книжки, і ось ми читали казки та оповідання, співали, малювали, і це було те, чого можна було чекати. Це було просто ... ох, якби, якби тільки це могло тривати якомога довше. Але це було неможливо. Це тривало всього кілька місяців. Дуже скоро у жінок скінчилися прикраси і гроші, на які можна було щось виміняти. У школі більше не було зошитів, олівців і всього іншого; і крім того, на той час жителі гетто почали падати духом. Жінки приходили додому з роботи занадто втомленими, занадто голодними і занадто змученими, щоб у них залишалися сили йти і ... з вдаваною веселістю гратися з нами, дітьми. І так все це поступово зійшло нанівець», – із спогадів Шарлін Шифф.

Навесні 1942-го люди в горохівському гетто вже знали, що їх усіх знищать. Тому намагалися врятуватися. Матір шукала допомоги для себе і своїх дітей серед українського населення, яке було залякане німецькими окупантами. Вона не могла знайти когось, хто візьме всіх трьох, тож знайшла одне місце для Тхії, а інше – для себе та Шуламїт. Тхія одного ранку покинула гетто і здавалося, що все пішло за планом втечі з гетто. Наступного разу, коли військова команда місцевого гебітскомісаріату приїхала в гетто за черговою партією своїх жертв, Шуламїт та її мати втекли. Три сторони гетто були обгороджені парканом з колючим дротом, а зі сторони Скобелки природною перепорою була велика водойма з річкою. Коли їх почали наздоганяти, вони спочатку разом з багатьма іншими євреями сховалися в підліску біля берега. Коли почали стріляти, заховалися в очереті водойми, занурюючись у воду. Переслідувачі стріляли в річку, щоб убити якомога більше втікачів. Не всі витримували стрілянину і здавалися. А Шуламїт і її мати ховалися в воді ще

кілька днів, поки тривали постріли. Іноді вона спала прямо в воді. Одного разу коли прокинулася виявила, що її мати зникла. Шуламїт більше ніколи не бачила своєї матері і ніколи не дізналася, що з нею сталося.



Шарлін Шифф, уроджена Шуламїт Перлмуттер (праворуч), перед від'їздом до Америки. Оригінальний підпис до фотографії: «Дорогий Мушці, щоб вона пам'ятала, що ми її любимо, і не забувала нас навіть в Америці. Аня та Сала». (Меморіальний музей Голокосту США)



Шарлін Шифф

Тієї осені дівчині виповнилося дванадцять років. Наступні два роки війни Шуламїт провела сама в лісах біля Горохова, поїдаючи все що могла знайти: мурашок, дощових черв'яків, комах та шурів, вужів та змій. Їла все, що траплялося, кору дерев, моркву з поля, капусту, буряки і все, що могла просити, знайти або вкрасти, пила воду з калюж. Вночі вона спала в сінниках, копицях сіна, в занедбаних хатах, землянках-норах, які копала для себе. Через два роки страждань у 1944-му в одній із землянок її виявили радянські солдати. Жодних інших членів її родини Перлмуттер не вижило. Вона дізналася, що її сестра була жорстоко і демонстративно закатована німецькими окупантами при ліквідації єврейського гетто в Горохові. Як саме загинули її батьки невідомо. Після війни Шуламїт переїхала в Краків, а звідти до Фаренвальде в Німеччині в табір для переміщених осіб. Незважаючи на те, що Шуламїт налагодила контакт з бабусею та іншими родичами у США, їй довелося чекати візи три роки.

Нарешті в кінці 1940-х років вона іммігрувала до Сполучених Штатів. Оселилася у рідної тітки в Колумбусі, штат Огайо, і навчалася в Університеті штату Огайо. У перші роки свого життя в Америці місіс Шифф рідко говорила про Голокост. Але в 1980-х роках її рабин з конгрегації Агудас-Ахім в Олександрії переконав її, що вона повинна це робити. Більше 20 років через Музей Голокосту вона розповідала свою історію дітям і дорослим в синагогах, церквах, школах, клубах, а також у військових і ветеранських організаціях в районі Вашингтона і в інших місцях.

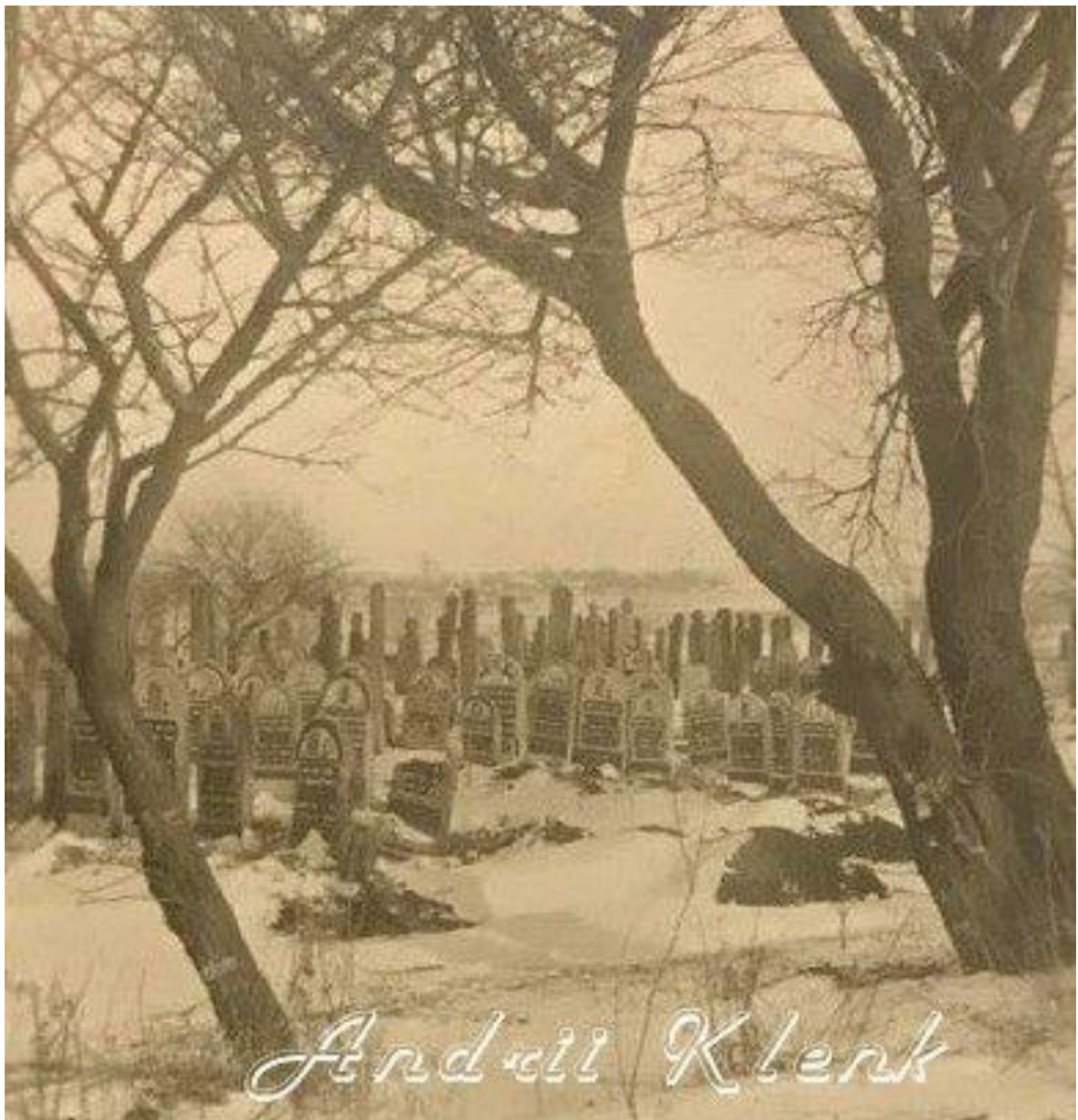
В 1990-х роках **Шарлін Шифф** вперше через багато років після трагедії приїхала в Горохів, в місто, де народилася, де жили колись її батьки, сестра, друзі, єврейські родини, які вірили, любили, ростили своїх дітей. Вона зуміла повернутися в місто, але знайшла там пустку, бо ніщо вже не нагадувало їй про минуле. Немає колишніх єврейських вулиць, синагоги, єврейського кладовища, єврейської школи. Залишилася лише пам'ять про майже трьох тисяч євреїв горохівського гетто, розстріляних німецьким каральними загонами в період серпня 1941 – вересня 1942 років.



Меморіал на місці масового розстрілу євреїв. Горохів, 2025 р.

Єврейський цвинтар

Дата заснування цвинтаря невідома. Найдавніший збережений надгробок датується 1896 роком, найпізніший — 1937 роком. Цвинтар був знесений, а надгробки використані для будівництва дороги. На місці цвинтаря було збудовано центральний ринок Горохова. Надгробки знаходилися поблизу цвинтаря до 1965 року, а потім їх видалила місцева влада. Деякі надгробки були розламані навпіл і використані як дорожнє покриття. У квітні 2018 року було виявлено близько 40 надгробків та встановлено поблизу колишньої території цвинтаря. Місцева єврейська громада за допомогою місцевої влади збудувала меморіал зруйнованому цвинтарю з фрагментів цих надгробків. Меморіал розташований за 60 метрів на південь від території колишнього цвинтаря на перехресті вулиць Студентська та Галана (50.50142, 24.77455). Меморіал також включає циун Іцхаку Друбічеру, побудований під керівництвом Ізраеля Меїра Габая.

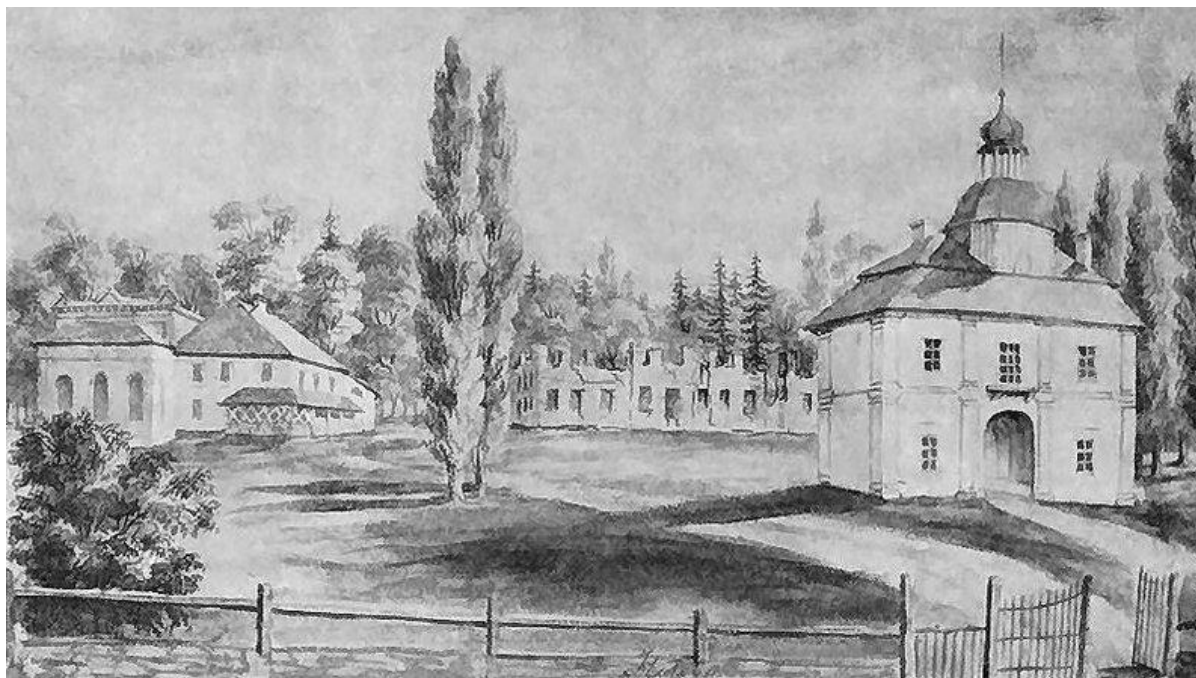


Єврейський цвинтар в Горохові (тепер міський ринок). 1930 р.



Меморіал зруйнованому цвинтарю з фрагментів надгробків.





Колишня садиба Вільгів. Голоби, 1862-76 рр.⁶²

Голоби — селище, центр Голобської селищної територіальної громади Ковельського району.

В історичних джерелах Голоби вперше згадуються в середині XVI століття, коли вони входили до складу Мельницької волості разом з Бруховичами, Козлиничами і були підпорядковані Луцькому замку. В описі Луцького замку за 1545 рік говориться: «на будівництво містка фортеці дерево возять із Мельницької волості люди господарські по імені Козлиничі, Бруховичі і Голоби». В тих же документах записано, що селяни цих сіл мусили «виконувати службу з возом і сокирою». У XVI столітті Голоби з Мельницею і Бруховичами стали володіннями Польщі. В 1544 році король Сигізмунд I передав Голоби своїй дружині Бонні, яка володіла ними до 1557 року⁶³.

⁶¹Hołoby, Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. III: Haag – Kępy, Warszawa 1882, s. 105. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_III/105; Hołoby, Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. XV, cz. 1: Abablewo – Januszowo, Warszawa 1900, s. 567. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XV_cz.1/567; Konstanty Teleżyński (Łuck) Opis historyczno-geograficzny wsi Hołoby // ZIEMIA WOŁYŃSKA Łuck — styczeń 1939 r. Nr 1. s. 8-11. URL: https://jbc.bj.uj.edu.pl/Content/898742/NDIGCZAS090226_1939_001.pdf#page=10; Долганов П. Голоби й Мельниця: життя та загибель єврейських громад / Петро Долганов. — Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2023. — 138 с. URL: https://holocaust.kyiv.ua/Files/zah_pam/Golobi.pdf; ORŁOWICZ Mieczysław - Ilustrowany przewodnik po Wołyniu [Łuck 1929]. URL: <https://wolynskie.pl/ippw/005.htm>

⁶² Колишній палацовий комплекс Ярузельських. Заснований Юзефом Ярузельським і розширений наступними власниками (зокрема родинами Вільга та Подлевських). Палац згорів близько 1870 року і відомий лише за малюнком Наполеона Орди. На її осі стояла надбрамна споруда, яка збереглася донині. URL: http://www.pinakoteka.zascianek.pl/Orda/Orda_Wolyn_R1.htm

⁶³ Історія міст і сіл Української РСР: в 26 томах. Волинська область / редкол. тому: І. С. Клімаш (голова) та ін. Київ: Голов. ред. Укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1970. С. 332. URL: http://history.org.ua/LiberUA/IMSU_VolObl_1970/IMSU_VolObl_1970.pdf

В роки російсько-шведської війни (1700-1721 рр.) коли там у 1708 році з'явилося шведське військо, голобчани чинили запеклий опір, за що шведи в 1708 році спалили село дощенту.

У першій половині 18 століття в центрі старовинного парку розмістився палац шляхтичів Вільгів-Єрузальських. Про колишню велич та розкіш магнатів Вільгів свідчить кам'яна башта, яка служила раніше в'їзною брамою до палацу, та двоповерховий будинок другої половини ХІХ століття.

У 1871 році через Голоби було прокладено залізницю. Одночасно була побудована нова дорога на Ковель, яка перерізала навпіл великий ставок, що був у парку. Сучасні вулиці Шевченка та Грушевського – це старий шлях.

У 1876 році тут було споруджено станцію залізниці Ковель-Луцьк.

Після Третього поділу Польщі, який відбувся в 1795 р., Голоби увійшли до складу Російської імперії. На той час у селі було 90 дворів і 615 мешканців.

Після Першої світової війни Голоби увійшли до складу незалежної Польської Республіки. У Другій польській республіці місто було осідком гміни Голоби Ковельського повіту Волинського воєводства. В селі є польський римо-католицький цвинтар 1798 – 1938 років, на якому встановлено 82 надгробки.

У міжвоєнний період Голоби були невеличким селищем міського типу, в 1921 р. у ньому мешкали 1456 осіб, здебільшого українці й поляки. Євреїв було близько 200 осіб⁶⁴.

У вересні 1939 року, з приходом Червоної армії після пакту Молотова-Ріббентропа, Голоби увійшли до складу Радянської України.

Німці окупували Голоби 29 червня 1941 року.



Залізничний вокзал. Голоби, 1920-1930 рр.⁶⁵

⁶⁴Долганов П. Голоби й Мельниця: життя та загибель єврейських громад / Петро Долганов. — Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2023. — с. 13. — 138 с. URL: https://holocaust.kyiv.ua/Files/zah_pam/Golobi.pdf

⁶⁵ URL: <https://kresy.org.pl/10643264,foto.html?idEntity=10638887>



Голоби, ринок. 1917 р.⁶⁶

Єврейська громада⁶⁷

Точної інформації про те, коли саме в Голобах з'явилася єврейська громада, немає, однак можна припустити, що це збіглося з урбаністичною трансформацією села наприкінці XIX — на початку XX ст., пов'язаною із появою у Голобах залізничної колії. Проте, ймовірно, єврейська громада Голоб ніколи не була великою й не становила більшості населення, як у сусідній Мельниці.

Місцеві євреї були дрібними купцями, ремісниками. У місті діяло кілька сіоністських рухів.

У міжвоєнний період Голоби були невеличким селищем міського типу, в 1921 р. у ньому мешкали 1456 осіб, здебільшого українці й поляки. Євреїв було близько 200 осіб⁶⁸. Чисельність євреїв упродовж 1920-х неухильно зростала. Згідно з переписом 1931 р., в населеному пункті проживали близько 300 євреїв⁶⁹.

На території Голоб функціонувала польська школа, яку в міжвоєнний період напевно відвідувала й більшість єврейських дітей. *«У звичайні дні ми ходили до польської школи, а по неділях — до єврейської школи. Ми жили на одній вулиці з українцями, й вони були дуже хорошими сусідами до війни»*, — пригадувала Хана

⁶⁶ URL: https://kolekcjonerski.com.pl/p/holoby_wolyn_rynek,3072,15.html#!prettyPhoto

⁶⁷ CE.URL: <https://www.jewsencyclopedia.com/index.php/%D0%93%D0%9E%D0%9B%D0%9E%D0%91%D0%AB>; Долганов П. Голоби й Мельниця: життя та загибель єврейських громад / Петро Долганов. — Київ : Український центр вивчення історії Голокосту, 2023. — 138 с. URL: https://holocaust.kyiv.ua/Files/zah_pam/Golobi.pdf

⁶⁸ HOLOBY.URL: https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/community/14622172-Holoby?fbclid=IwAR3pjJHqWJfp2XRCreetV82eqjIGHDeWJKuIjVwYvsvy6ihm6XjiR_4ONSKM

⁶⁹ Холокост на территории СССР энциклопедия / гл. ред. И. А. Альтман. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Российская политическая энциклопедия, 2011. С. 224.

Гітеліс⁷⁰. При місцевій єврейській синагозі також діяв хедер (початкова релігійна школа для хлопчиків). Про це розповів мешканець Голоб Михайло Шафір: «У нас селище невелике, і єдиною школою була польська. Там я вивчав польську мову, також був урок української. Я також ходив у хедер при синагозі. Там вивчав всілякі молитви, і додому ще приходив вчитель, який навчав івриту. Це було за Польщі»⁷¹.

Євреї містечка, за розповідями очевидців, займалися торгівлею і дрібним ремеслом. Вони відвідували синагогу під час шабату та у великі свята, ревно дотримуючись юдейських традицій. За словами Михайла Шафіра, «свята буквально всі відзначали. На горищі в нас був псаховий посуд, який використовували лише один раз на рік. До цього часу у нас усе було звичайне, а до Песаху виставляли новий посуд...»⁷².

Німці окупували Голоби 29 червня 1941 року. Невдовзі тут було створено юденрат (єврейська рада). Євреї були зобов'язані носити на верхньому одязі пов'язки із зіркою Давида (пізніше замінені на жовту нашивку) і виконувати різні види примусових робіт. Їм також наказали передати німцям свої цінності та інше майно.



Тітки Марші Тішлер (у дівочтві — Лейкач) — Ціна і Хая (зліва направо у верхньому ряду) разом зі своїми дітьми у Голобах, дата невідома. Всі зображені на фото загинули під час Голокосту.⁷³

37

Убивство євреїв Голоб

На відміну від Мельниці, у джерелах дуже мало згадок про точні місце й дату вбивства євреїв Голоб. Чимало свідків говорять про кінець серпня — початок вересня 1942 р. Зокрема вцілілий єврей із Голоб Джері Горман точної дати не зазначає: «Якось з'явився наказ від німецького командування всім євреям прийти на площу біля синагоги. Вночі ми вирішили піти в ліс, як довідалися, що

⁷⁰ Chana Gitalis, Interview 2851. Visual History Archive, USC Shoah Foundation Institute, 3 Parts (Part 1).

⁷¹ Mikhail Shafir, Interview 29914. Visual History Archive, USC Shoah Foundation Institute, 3 Parts (Part 1).

⁷² Там само.

⁷³ Долганов П. Голоби й Мельниця: життя та загибель єврейських громад / Петро Долганов. — Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2023. — С. 102. — 138 с. URL: https://holocaust.kyiv.ua/Files/zah_pam/Golobi.pdf

є наказ німецького командування про розстріл всього єврейського населення»⁷⁴. Також невідомо достеменно, де саме відбулося вбивство кількох сотень голобських євреїв: в одних джерелах згадано про їх конвоювання до Мельниці, в інших — до урочища Забір'я поблизу самих Голоб. Зокрема про вбивство євреїв Голоб у Мельниці розповів місцевий український мешканець Віктор Максимчук (його свідчення записали учні голобської школи): «Коли приїхали німці з Ковеля, всіх євреїв вивели по центр вулиці. Кругом поліцаї з гвинтівками, загнали їх у Мельницю. Перед тим як вони прийшли вже, викопали яму, посадили туди всіх євреїв, роздягнули і лягли в яму, а німці їх розстрілювали»⁷⁵.

Можна припустити, що євреїв Голоб привезли на вбивство до Мельниці в день, коли було ліквідовано тамтешнє гетто. Участь у цій акції брали службовці допоміжної поліції з Голоб, тож саме вони могли конвоювати до Мельниці жертв. Або ж євреїв Голоб переселили до гетто Мельниці, як і інших євреїв з довколишніх сіл, у середині серпня 1942 р. Проте у жодному зі свідчень євреїв Мельниці, як і службовців поліції, не було згадано, що в Мельниці вбивали голобських євреїв. Одна з небагатьох зачіпок у цій історії — свідчення коменданта поліції Мельниці Олексія Ковалю, який після зізнання в участі у розстрілах євреїв Мельниці зазначив: *«Не можу вже заперечувати і те, що приблизно через місяць після цього масового розстрілу в с. Мельниця я виїжджав до м. Голоби, де також брав участь у розстрілі близько 250 осіб радянських громадян»*⁷⁶. Під евфемізмом «радянські громадяни» у більшості випадків ішлося про євреїв. Якщо вірити Олексію Ковалю, то, можливо, більшість голобських євреїв убили не наприкінці серпня, а в середині або й наприкінці вересня 1942 р. Олексій Коваль розповів, що розстріл відбувся приблизно через місяць після акції в Мельниці.

Це свідчення схоже на правду, адже колишній комендант дав його за власним бажанням уже після того, як зізнався у безпосередній участі в організації вбивства євреїв Мельниці, а слідчий не вимагав від нього розповідати про долю євреїв Голоб. Хоча він міг і сплутати дати, як це часто трапляється в свідченнях, маючи на думці іншу «акцію», яка відбулася в Голобах у листопаді 1942 р. Чи не найбільше світла на ці події проливають свідчення Віктора Максимчука, які нещодавно записали експерти ГО «Після тиші»: *«Ну а тоді всіх окружили і зігнали осюди до в центр, де магазини. Тут частина сиділа їх в тюрмі, частина в пожарці, всіх постройли по чотири. Спочатку німець з кулеметом позаду, а то поліцаї, і погнали їх в Мельницю. І там їх розстрілювали»*⁷⁷. Із його розповіді випливає, що в Голобах у 1942 р. відбулося два масові розстріли. Першу групу євреїв розстріляли саме в Мельниці наприкінці серпня — на початку вересня 1942 р. під час ліквідації тамтешнього гетто. Проте значній кількості голобських євреїв ще довгий час удавалося переховуватися. Зі свідчень Джері Гормана відомо, що серед євреїв Голоб ширилися чутки про те, що видане

⁷⁴ Картка Праведника України. Свідчення Джері Гормана, НІМЗ «Бабин Яр».

⁷⁵ Свідчення Віктора Никифоровича Максимчука, 1932 р. н., смт Голоби. Записала Олена Оришкевич.

⁷⁶ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67721. Т. 1. Арк. 106 (Допрос Ковалю Алексея Александровича — коменданта полиции в Мельнице).

⁷⁷ Архів ГО «Після тиші». Усноісторичне інтерв'ю з Віктором Никифоровичем Максимчуком.

окупаційною владою розпорядження зібратися на площі було пасткою. Тому багато євреїв не пішли туди, а вирішили укритися в навколишніх лісах. За словами Віктора Максимчука, *«спочатку в Мельниці побили їх, а тоді через тиждень сказали всім, що більше не будуть розстрілювати і будете на роботу ходити»*⁷⁸. Напевно, окупаційна влада цього разу застосувала типову стратегію пастки: поширила чутки й розпорядження про те, що у Голобах більше не буде розстрілів й усі євреї можуть зібратися там, щоб ходити на роботи. Віктор Максимчук зазначив, що німці почали виманювати євреїв зі схованок уже через тиждень після першого розстрілу, який найімовірніше відбувся наприкінці серпня — на початку вересня 1942 р.

Є ще два свідчення про другу масову акцію розстрілів голобських євреїв у 1942 р. У матеріалі про долю Зофії Бронштейн із Ковеля, яку рятувала місцева польська родина Кмітів, також розповідається про те, що німці застосували обманну тактику виманювання жертв: *«У листопаді 1942 року окупанти наказали всім вцілілим євреям зібратися в Голобах, запевнивши, що їм нічого не загрожує»*⁷⁹. Згадано про листопад, тож, можливо, окупаційна влада продовжувала експлуатацію євреїв ще впродовж кількох місяців, створюючи ілюзію безпеки. Коли саме з'явилося брехливе розпорядження про те, що євреїв більше не вбиватимуть (у вересні чи листопаді), точно так і не вдалося встановити. Проте, ймовірно, що друга розстрільна акція відбулася в листопаді. Саме про 24 листопада як дату другого масового вбивства в Голобах у 1942 р. згадує у своїх свідченнях Марша Тішлер, оповідаючи про загибель своєї тітки Іти, що доти довгий час переховувалася: *«Той ліс у Голобах став їхнім останнім місцем... Всі вони загинули 24 листопада 1942 року. Решта [загинули] раніше влітку 1942 року...»*⁸⁰. Цю дату Марша називає на основі щоденника своєї мами, який та нібито вела під час окупації. Імовірне місце розстрілу вцілілих після першої акції євреїв Голоб — за селом поблизу лісу. Досі дуже мало відомо про деталі цієї події, адже більшість голобських євреїв загинула. Серед тих, хто вцілів, — батьки Марші Тішлер і Михайло Шафір. Однак вони також не знають подробиць, адже заховалися ще напередодні акції, коли почали ширитися чутки про те, що насувається щось недобре. Лише Віктор Максимчук розповів, як відбувалася друга акція: *«Ну і тоді їх зібрали, привели в Голоби в ліс, там вже людей заставили яму викопати. Ну і така дорожка була — як повернули на Цахор, на фільварок панський, вони думали, що будуть там працювати, але як з дороги повернули вже в ліс, отоді почався плач. Та й роздягалися наголо, і їх два хлопці, чи не до кінця розділися, і ті хлопці дьорнули й почали втікати. А ліс поряд, вони стріляли, то одного вбили, а один втік. Хто втік, ніхто й не знає. Ніхто й не цікавився»*⁸¹. Свідок стверджував, що він знає про ці події зі слів тих людей, яких допоміжна поліція змусила копати яму для євреїв. Їх не відпустили одразу ж додому, а змусили чекати до завершення розстрілу, щоб потім вони

⁷⁸ Там само.

⁷⁹Rodzina Kmitów. Polin: Polscy Sprawiedliwi, Historie Pomocy. URL: <https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocyrodzina-kmitow><https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocy-rodzina-kmitow>

⁸⁰Marsha Tishler, Interview Interview 35684, Part 5. Visual History Archive, USC Shoah Foundation Institute.

⁸¹ Архів ГО «Після тиші». Усноісторичне інтерв'ю з Віктором Никифоровичем Максимчуком.

засипали яму з тілами вбитих. Дехто з них намагався непомітно привласнити одяг жертв.

Отже, більшість голобських євреїв загинула внаслідок двох «акцій». Перша з них відбулася в Мельниці наприкінці серпня — на початку вересня 1942 р., друга, ймовірно, — 24 листопада 1942 р. поблизу урочища Забір'я.



Приміщення в смт Голоби, яке під час Другої світової війни радянський і нацистський окупаційні режими використовували як в'язницю, 27 червня 2023 р. Саме в цьому місці наприкінці серпня 1942 р. утримували частину з близько 200 євреїв Голоб, яких відправили до гетто Мельниці в переддень його ліквідації. Більшість із них було вбито поблизу піщаного кар'єру неподалік с. Мельниці.

40



Пам'ятник розстріляним євреям Голобів, 2023 р.



Камінь-Каширський, вул. Любешовська. 1937 р.⁸³

Камінь-Каширський (колишні назви — Камінь до XVII ст., у XVII—XX ст. — Камінь-Коширський) — місто, центр Камінь-Каширського району і Камінь-Каширської громади.

Першими згадками міста Камінь-Каширська, а тоді ще просто Камінь чи Камень, про що дізнаємося з Галицько-Волинського літопису: «У рік 6718 [1210]. У той же рік прийшов до Белза Лестько, [князь лядський], якого переконав Олександр [Всеволодович], — бо Олександр не сприяв обом Романовичам, а хотів [їм] зла, — і забрав Белз [у Василька], і дав Олександрові. Але бояри не зрадили [Романовича], а пішли всі з князем Васильком у Каменець⁸⁴».

За Люблінською унією 1569 року Камінь-Каширський і навколишні території переходять під владу Польщі. Було утворене Волинське воєводство.

Після III поділу Польщі у 1795 році Камінь-Каширський і прилеглі території увійшли до складу Росії, Волинської губернії, Ковельського повіту, де став

⁸² Kamień Koszyrski ("daw. Koszer"), [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. III: Haag — Кępy, Warszawa 1882, s. 735. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_III/735; Олександр Цинкаловський // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. — С. 480-483. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>; Mieczysław Orłowicz Ilustrowany przewodnik po Wołyniu, Luck 1929. URL: <https://wozynskie.pl/ippw/009.htm>

⁸³ URL: <https://polona.pl/item-view/aa8fd299-7a65-433c-b20b-aac25039de88?page=0>

⁸⁴ Літопис руський/ Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. — К.: Дніпро, 1989. — С. 373. — 591 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/LitRusIpSp_1989/LitRusIpSp_1989.pdf

центром волості з 1797 року. Обіймав своїми владними структурами 4 гміни - Камінь - Каширський, Велику Глушу, Боровне та Сошичне.



Камінь-Каширський, площа ринок. 1933 р.⁸⁵

За переписом 1911 р. в місті мешкало 2341 жителів, волосне управління, міщанська управа, пошта і телеграф, земська поштова станція, агроном, земська лічниця, ветеринарний пункт, акушерка, аптека, 2 аптечні склади, 20 різного роду крамниць, кооператива, склад сільсько-господарських машин, фабрика дахівок (черепиці) і 6 ярмарків річно.

Тяжко місто перенесло і першу світову війну. В царську армію з волості було мобілізовано 60% працюючого населення. Майже з кожного господарського двору було конфісковано для потреб армії коней, худобу, збіжжя.

Після Ризького мирного договору 1921 року Камінь-Каширський знову переходить під владу Польщі і став центром Камінь-Каширського повіту Поліського воєводства. 1923 року в Каміні-Каширському було створено повітове староство⁸⁶.

1923 року на центральних вулицях Каменя були прокладені дерев'яні тротуари, котрі слугували до 1928 року, пізніше вулиці почали брукувати, що й нині слугує людям⁸⁷.

⁸⁵ URL: <https://polona.pl/item-view/cdbda747-6de7-4cc1-9f02-6a8640e16338?page=0>

⁸⁶ Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 5 czerwca 1926 r. wydane w porozumieniu z Ministrem Skarbu w sprawie zastosowania do gminy wiejskiej Kamień Koszyrski, tegoż powiatu, województwa poleskiego, przepisów ustawy z dnia 11 sierpnia 1923 r., dotyczących gmin miejskich. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19260630377/O/D19260377.pdf>

⁸⁷ Пась. Н. Камінь-Каширське Полісся. З історії краю. – Луцьк, «Медіа». 2001. – С. 16.

1 січня 1927 року сільська Камінь-Каширська гміна отримала бюджетний статус міської гміни⁸⁸. *Ilustrowany przewodnik po Wołyniu*



Камінь-Каширський, група євреїв. 1916 р.⁸⁹

З 1937 року по 1939 рік на міській площі Ринок усією громадою міста і навколишніх сіл зводились «Дім людський» (будинок культури) що й сьогодні виконують покладені на нього функції. В цей же час зводяться інші різні міські будівлі що слугують містянам і дотепер. Будинок в якому нині знаходиться Будинок дитячої творчості та музей, був зведений наприкінці 30-х років ХХ ст. і призначався для лікарні. Завершилось будівництво після німецької окупації; тоді в ньому розмістилася військова адміністрація. Після війни там було педагогічне училище, пізніше — середня школа, райвно⁹⁰.

Друга світова війна розпочалася 1 вересня 1939 року нападом Німеччини на Польщу, того ж дня, розпочалася мобілізація на фронт як поляків так і українських юнаків. 17 вересня СРСР оголосила війну Польщі, а 22 вересня частини 15 стрілецького корпусу ввійшли вже до міста. Після чого 22 жовтня, у м. Білосток, провели офіційне приєднання до Білоруської РСР, представником від міста була М.І.Островська (Шпанчук). Згодом через позицію населення, національно-патріотичних кіл змусила владу провести часткове розмежування кордонів між Українською та Білоруськими РСР і внести зміни в адміністративно-територіальний поділ. Так 4 грудня 1939 року м. Камінь-

⁸⁸ Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 5 czerwca 1926 r. wydane w porozumieniu z Ministrem Skarbu w sprawie zastosowania do gminy wiejskiej Kamień Koszyrski, tegoż powiatu, województwa poleskiego, przepisów ustawy z dnia 11 sierpnia 1923 r., dotyczących gmin miejskich. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19260630377/O/D19260377.pdf>

⁸⁹ URL: <https://volart.com.ua/art/foto/index%20kamien%20koszyrski.shtml>

⁹⁰ Пась. Н. Камінь-Каширське Полісся. З історії краю. — Луцьк, «Медіа». 2001. — С. 16.

Каширський віднесли до українських земель. 27 січня 1940 року його визнано центром однойменного повіту у новоствореній Волинській області. Згодом назву "повіт змінили на "район".

29 червня 1941 р. німецькі частини вступили в місто та почали створювати свою адміністрацію. Місто було центром Камінь-Каширської округи.

З 1941 по 1943 роки у місті масово винищували євреїв, після війни перестала існувати єврейська громада.



У центрі – хасид у традиційному одязі. Камінь-Каширський, 1933 р

Єврейська громада⁹¹

KAMIEN KOSZYRSKI Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1376-1379. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf

У 1847 році в Камінь-Каширському проживало 862 євреї; у 1897 р. – 1189 (97,5%), 1921 р. – 617 (48,8%), 1937 – бл. 1700 євреїв (бл. 60%).

Найдавніша згадка про євреїв у Камінь-Каширському датується 1569 роком. Громада підпорядковувалася ковельському рабину. Більшість заробляли на життя дрібною торгівлею (включаючи продаж від дверей до дверей) і ремеслами, головним чином для задоволення попиту навколишніх сіл. Однак цей ранній штетл згорів у 1904 році.

⁹¹ "Kamien Koszyrski," [in:] The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust, vol. 2, eds. Sh. Spector, G. Wigoder, New York 2001, p. 592; The Beginning of Kamen-Kashirskiy Y. Krost / A.M. Orzhitse. URL: https://www.jewishgen.org/yizkor/kamen_kashirskiy/Kam037.html; KAMIEN KOSZYRSKI Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1376-1379. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Kamen Kashirskiy. URL: https://www.jewishgen.org/yizkor/kamen_kashirskiy/Kamen_Kashirskiy.html

У 1890-1910-х роках рабином у Камінь-Каширському був Тріск Хасид Песах-Арон Вайсман (1860–?), з 1897 р. – Мойше Голдшмід (1872–?). Більшість євреїв складали триські та кобринські хасиди.

У 1904 році в місті почав діяти нелегальний осередок сіоністської соціалістичної партії.

У 1914 році євреям Камінь-Каширського належали аптека, обидва лісові склади, шинок, усі 17 крамниць (з них 10 бакалійних, 3 мануфактурні).

До 1914 року працювала єврейська каса взаємодопомоги. Громада не відродилася в колишньому вигляді, тим паче, що її початковий розвиток загальмувала Перша світова війна. З 1918 року було створено загін самооборони, який у вересні 1920 року запобіг 2 спробам погрому загонів Булака-Балаховича. У грудні 1920 року загони Булак-Балаховича влаштували погром, під час якого було вбито понад 120 євреїв.

За переписом 1921 р. на 1265 жителів припадало 617 євреїв (48,8%). Соціальні зміни сприяли поширенню сіонізму. У міжвоєнний період працювали єврейська бібліотека та школа мережі Тарбут.

На 2-й день свята Шавуот 1937 року в місті стався погром. Місцева влада зупинила його, але замість погромників заарештували Шойхета і кореспондента єврейської газети, яких засудили до 6 місяців і 1 року ув'язнення відповідно.

З 1939 року навчання в школі Тарбут переведено на мову ідиш.

Під час радянської окупації з вересня 1939 до червня 1941 року підприємства були націоналізовано, а ремісники були змушені вступати до державних кооперативів (артілей).

26 червня 1941 року частини Червоної Армії залишили місто.

Німецькі війська вперше увійшли до Камінь-Каширського 28 червня 1941 року, хоча постійна німецька присутність не була встановлена протягом кількох тижнів. З середини липня до кінця серпня 1941 року містом керувала німецька військова адміністрація (Ortskommandantur). У вересні 1941 року влада була передана німецькій цивільній адміністрації. Камінь-Каширський став адміністративним центром Gebiet Kamen Kaschirsk. У місті було створено місцеву українську допоміжну поліцію, підпорядковану посту німецької жандармерії, що складався з кількох німецьких жандармів. Начальником жандармерії був Бергер, а начальником української поліції був Яшек Мазур⁹².

1 серпня 1941 р. до міста з Ратного прибув ескадрон 2-го кавалерійського полку СС. Через день вони заарештували та розстріляли 8 євреїв чоловічої статі. 22 серпня 1941 року загін поліції безпеки, підпорядкований айнзатцгрупі С заарештували всіх чоловіків-євреїв віком від 16 до 60 років. Наступного дня вони розстріляли близько 80 єврейських в'язнів у лісі за 5 кілометрів на захід від міста. Серед жертв був також перший голова Єврейської ради (Юденрату) Шмуель Вербле⁹³.

Влітку та восени 1941 року німецька влада запровадила низку антиєврейських заходів, включаючи носіння характерних нарукавних пов'язок із зіркою Давида (пізніше її замінили на жовту нашивку на одязі) та запровадження

⁹² BA- L, B 162/6338, p. 35; Stein et al., Sefer ha- zikaron le- kehilat Kamien Koszyrski, p. 759.

⁹³ Biber, "The Township of Kamin- Koczirsk."

фізично важкої примусової праці. Також євреям було заборонено залишати місце проживання. У Камінь-Каширському деякі вулиці були очищені від єврейського населення в цей час, єврейські мешканці були змушені переселитися до інших євреїв, утворивши форму «відкритого гетто» до осені 1941 року.

Єврейська рада була зобов'язана передати єврейському населенню всі німецькі розпорядження та вимоги, які їм нав'язувалися, а також нести персональну відповідальність за їх виконання. Серед нових постанов була вимога до євреїв здавати всі цінні речі та сплачувати «контрибуції», які збирала Єврейська рада і передавала гебітскомісару. Серед зданих предметів були золото, хутра та взуття. Євреям також було заборонено володіти рядом предметів «розкоші»: наприклад, на початку 1942 року одного єврея публічно повісили після того, як у нього знайшли олію.

За наказом гебітскомісара закрите гетто було створено в Камінь-Каширському, ймовірно, наприкінці березня або на початку квітня 1942 року. Цивільна адміністрація також наказала перевести деяких євреїв із довколишніх сіл. Територія гетто складалася з одного боку вулиці Дольник, що охоплювала половину ринкової площі та половину вулиці Ковельської. До червня 1942 року гетто було оточене 2-метровим парканом, обтягнутим колючим дротом зверху. Єдиний вхід до гетто вдень і вночі охороняли представники допоміжної поліції. Загалом на території гетто проживало близько 2300 євреїв. Влітку 1942 року гебітскомісар та інші німецькі чиновники час від часу заходили в гетто і свавільно розстрілювали євреїв на вулиці чи в їхніх домівках.

10 серпня 1942 року німецька охоронна поліція провела першу акцію масового розстрілу євреїв гетто. Поліція оточила гетто, і євреям наказали зібратися біля воріт під фальшивим приводом, що всю територію потрібно продезінфікувати. Тоді гебітскомісар за сприяння юденрату проводив відбір на основі дозволів, виданих спеціалістам. Більшість євреїв змусили роздягнутися догола та вбили на сусідньому єврейському кладовищі, де німецькі війська розстріляли їх у братських могилах, які були підготовлені заздалегідь. Близько 50 єврейських сімей із села Велика Глуша були серед жертв, і близько 130 циган також були вбиті під час Акції. Деяких євреїв, які переховувалися в гетто, витягли та розстріляли.

У середині серпня поліція безпеки повідомила про «особливе ставлення» до 3399 євреїв у Gebiet Kamen Kaschirsk (з яких щонайменше 1700 було розстріляно в самому місті). Близько 600 осіб, відібраних як корисні працівники, наприклад теслі, залишили живими в Камінь-Каширському. Через три дні їх повернули в гетто, яке зменшилося. 2 листопада 1942 року близько 400 євреїв втекли з гетто. Євреїв, які залишилися, невдовзі після цього розстріляли на єврейському кладовищі.

Більшість євреїв, яким вдалося втекти, незабаром померли: деякі загинули в лісах від голоду чи хвороб. Лише близько 100 із тих, хто втік, знайшли партизанські загони, готові їх прийняти, що дало змогу багатьом із цих людей вижити⁹⁴.

⁹⁴ Biber, "The Township of Kamin- Koczirsk"; BA- L, B 162/6338, p. 45.



Меморіальний знак на місці гетто, 2021 р.⁹⁵



Місце розстрілу євреїв, 2015 р.⁹⁶

⁹⁵ URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kamin-Kashyrskyi_Volynska-Memorial_sign_to_Jewish_ghetto_in_2021-1.jpg

⁹⁶ URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kamin-Kashyrskyi_Volynska-grave_of_Jews_shot-general_view-2.jpg

Кашівка⁹⁷

Кашівка — село у Велицькій сільській територіальній громаді Ковельського району.

У 1631 р. місцевість ця під назвою Кашогород була заложена на місці села Подриж Яковом Кошовським, мечником волинської землі, отримало магдебурзьке право і 3 ярмарки річно. До містечка належали тоді такі села: Подриже, Іванівка, Софіївка, Велика Яблонка, Загоровська Довжиця, Копелі, Літогощ, Села ці набуті Кошовським від Миколая Сімашки з Губкова. Цими маєтками рід Кошовських володів 200 літ, будуючи тут костел і палац. В 19 ст. кошівський ключ маєтків перейшов до Ворцлів, а від них до Мошинських (Архів Ю.З.Р., ч. 6, т. I).

У 1906 році містечко Велицької волості Ковельського повіту Волинської губернії. Відстань від повітового міста 45 верст, від волості 8. Дворів 115, мешканців 669⁹⁸.

За переписом в 1911 р. в містечку було 697 жителів, міщанська управа, 3 крамниці, горілчана крамниця і водяний млин (24,000 пуд. річного перемолю).

Єврейська громада⁹⁹

У 1897 р. в Кашівці проживало 445 євреїв (42%), 1921 році – 15 євреїв.

Євреї проживали в Кашівці з початку XVII століття до повстання Хмельницького 1648-1649 років. На той час у містечку було п'ять єврейських будинків. У 1787 році в Кашівці проживало 37 євреїв у 16 будинках. До Першої світової війни в містечку працювали три єврейські крамниці – обидві бакалійні та єдина мануфактурна.

У Давид-Містечку проживала хасидська династія, відгалуження династії Кашівків (нині село Кашівка у Волинській області). Засновником династії був рабин Шмуель із Кашівки, його наступником став його син рабин Ієхіель Міхл із Кашівки, але ця лінія була нечисленною та майже невідомою на Волині. Другим сином Шмуеля з Кашівки був рабин Зеєв-Вольф Гінзбург, який заснував у середині XIV століття хасидський двір у Давид-Городку. Після Зеєва-Вольфа династію очолили Давид, онук Ізраїль-Йосеф (пом. 1899) та правнук рабин Зеєв-Вольф (пом. 1921). Останній представник цієї династії, Моше-Єгошуа Гінзбург, загинув під час Голокосту.

Втеча від наслідків Першої світової війни значно скоротила популяцію, яка до 1921 року становила лише 15 особин.

У 1941 році село окупували війська Вермахту. У січні 1943 року українська поліція розстріляла в Кашівці 20 євреїв.

⁹⁷ Олександр Цинкаловський // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краснзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. — С. 491-492. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>

⁹⁸ Список населених місць Волинської губернії. — Житомир: Волинська губернська типографія, 1906. — 219 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/SpNasMestVolGub_1906/SpNasMestVolGub_1906.pdf

⁹⁹ Весь Юго-Западный край / Юго-Западное отделение Российской Экспортной палаты. — Киев, 1913. — 1177 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/VesYugoZapKr_1913/VesYugoZapKr_1913.pdf; Russian Jewish encyclopedia



Колки, площа Пільсудського. 1935 р.¹⁰¹

Колки — селище Луцького району. Центр селищної громади.

Перед появою назви «Колки» містечко називалося «Романів» на честь князя Романа Мстиславича. Неподалік містечка був розташований замок Романа, який не зберігся до наших днів.

Одну з перших згадок про це селище знаходимо у фундушевому записі князя Луцького і Володимирського Любарта Гедиміновича під 1322 р.: «поехати гостинцомъ, который идетъ до Колковъ»¹⁰². Без сумніву, це один із старожитніх населених пунктів Волині, на що вказують залишки давньоруського городища Х—ХІІ ст.

В 1870 р. в Колках було 417 домів і 1370 жителів (з них 60% євреїв), церква, костюль, 3 єврейські молитовні доми, бровар і гуральня, 43 крамниці, 45 ремісників. За переписом місцевих міщан містечко Колки називалося колись

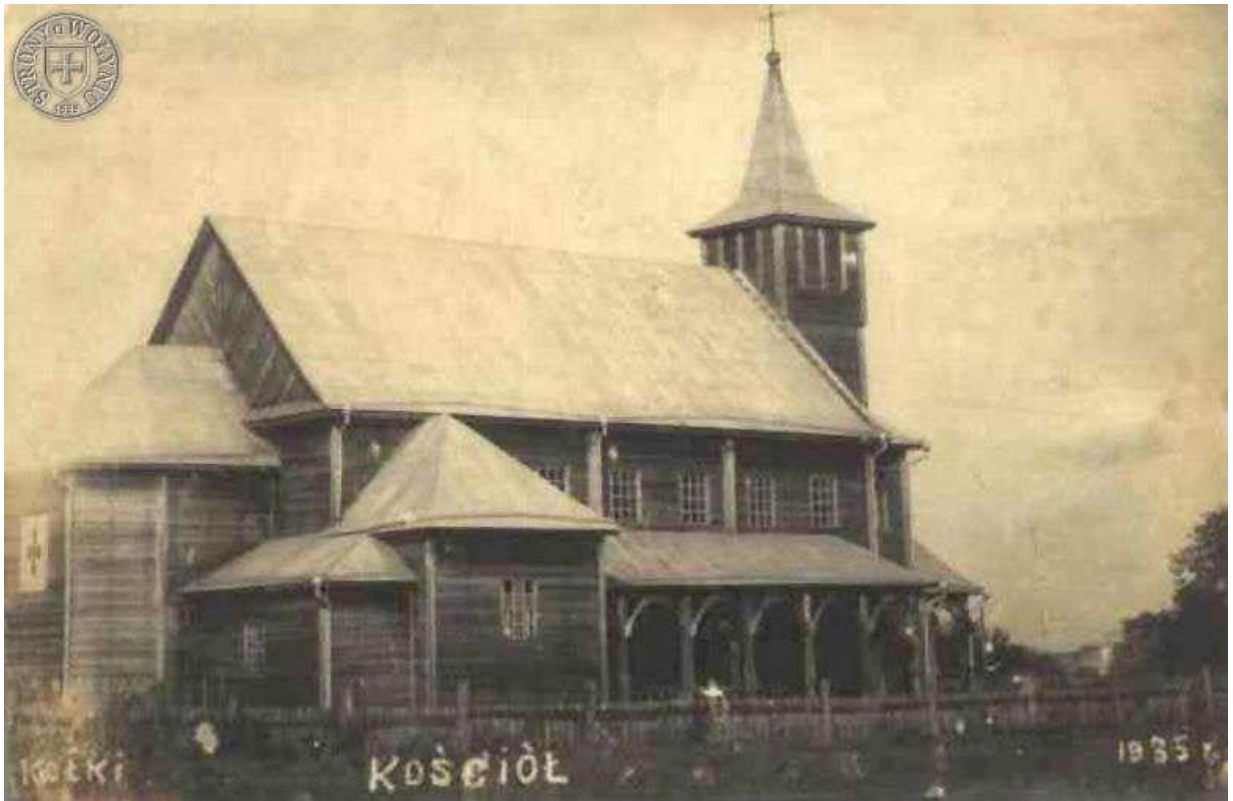
¹⁰⁰ Kołki, nad Styrem, [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. IV: Kęs – Kutno, Warszawa 1883, s. 273. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_IV/273; Kołki, nad Styrem, [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. XV, cz. 2: Januszpol – Wola Justowska, Warszawa 1902, s. 103. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XV_cz.2/103; Олександр Цинкаловський // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. — С. 520-521. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>; Mieczysław Orłowicz Ilustrowany przewodnik po Wołyniu, Luck 1929. URL: <http://ciepłowizja.pl/brozbar/słowniki-przewodniki/przewodnik-wolyn/004.htm>

¹⁰¹ URL: <https://www.facebook.com/search/top?q=ko%C5%82ki>

¹⁰² Князь Любарт Гедимінович дарує села соборній церкві Іоанна Богослова в Луцьку — 8 грудня 1322 р. // Грамоти XIV ст. / Упорядк., вст. ст., ком. і слов.-показ. М. М. Пещак — К., 1974. — С. 9- 41. URL: <http://litopys.org.ua/gramxiv/grb02.htm>

Романовим. По великій пожежі, яка знищила зовсім це місто, залишилися тут тільки обгорілі кілки від плотів. Від того часу новозасноване поселення почали зватися Колками. В 16-17 століттях було це містечко багате, в якому населення цілого Полісся купувало сіль, яку люди привозили з т. зв. «жуп руських» (в Галичині). За переписом 1911 р. в Колках проживало 4411 жителів, був там мировий посередник, міщанська управа, пошта, телеграф, земська поштова станція, акцизний уряд, суд, земська лічниця, єврейський притулок, аптека, 2 бібліотеки, горілчана крамниця, 3 лікарів, 1 дантист, 2 книгарні, медоситня, фотограф, судовий оборонець і волосне правління. В містечку відбувалися 4 ярмарки річно.

У 1929 р. на Колки поширені правила міської забудови¹⁰³.



Колки, костел. 1935 р

26-28 жовтня 1939 року у Львові відбулися Народні Збори Західної України, які проголосували за входження Західної України до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки. Від Колків депутатом до Народних зборів був Мізюк А. І. 27 листопада 1939 року утворено Волинську область, у якій 17 січня 1940 р. створили тридцять районів, серед них Колківський. У березні тут організовано МТС, райпромкомбінат, були націоналізовані крамниці і склади. Замість приватних торговельних пунктів відкрито державні магазини з порожніми полицями. В цей же час багато заможних господарів Колківського

¹⁰³ Rozporządzenie Ministra Robót Publicznych w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych z dnia 10 maja 1929 r. rozciągające przepisy dla gmin miejskich na niektóre osiedla gmin wiejskich na obszarze województwa wołyńskiego. — Dz.U. 1929 nr 41 poz. 347. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19290410347/O/D19290347.pdf>

району було вивезено до Сибіру. Всі громадські організації і партії були заборонені.

8 липня 1941 року німці окупували селище Колки. Військові довго у Колках не затрималися, залишивши двох німців для наведення порядку. А в окупаційній поліції служило понад 27 чоловік. Саме спираючись на цих людей, націонал-соціалісти розстріляли в урочищі Горки понад 600 громадян. В Колках було спалено більше 300 будинків, 26 осіб вивезли до Німеччини, розстріляно до 1 тис. 500 осіб єврейського населення.



Колки, вулиця Міцкевича. 1935 р.

Та найяскравішою сторінкою в історії містечка є період з квітня по листопад 1943 року. Півроку у глибокому німецькому тилу Колки були тимчасовою столицею, центром Повстанської-Республіки ОУН-УПА. Ось що розповідають свідки тих подій Леонід Мартинюк, Костянтин Градиський: *"Навесні 1943 року, а точніше на Великдень, повстанці визволили Колки і навколишні села від гітлерівців, знищили німецьку управлінську адміністрацію і захопили багато трофеїв. Під вечір біля церкви відбувся багатолюдний мітинг. Повстанці оголосили свою програму боротьби проти нацистів і комуністів під кличем — «Волю народам — волю людині». На цьому мітингу повідомили що забрані у німців зерно і худоба повертаються селянам без ніякого викупу, пропонувалося негайно приступити до обробітку землі. Тоді ж заснували міську управу. Головою обрали «Гонту» з Ківерців, а секретарем призначили Тамару Калущ з Колків, відкрили дві пекарні, їдальню для повстанців і млин для всіх жителів. Сушили сухарі для всіх вояків, що стояли у лісах, а це майже 100 км із заходу на схід. Трохи пізніше налагодили роботу швейної майстерні. Працювали чоботарня, зброярня. Серед повстанців знайшлися спеціалісти і швидко*

налагодили місцеву електростанцію, відновили роботу друкарні. Тут виходила газета «Голос Нації», різні листівки, відозви, а до початку нового навчального року Колківська адміністрація випустила свій буквар і провела учительську конференцію. У місцевих церквах Божу, службу відправляли лише українською мовою. На тому місці, де нині лісгоспзаг, була військова лікарня і школа санітарів, на Руді готували молодих командирів, мінерів, артилеристів і розвідників. Колки готувалися до загального антинімецького повстання у тилу. Ця ніким не визнана республіка не відгороджувала своїх володінь колючим дротом, та і німці, і червоні партизани воліли краще обійти їхню територію стороною. Вісті про цю республіку поширилися від Львова до Мінська, у багатьох місцях почали виникати подібні самостійні округи.



Родина Аврума Байхмана. Аврум був вбитий під час Шоа. Місце загибелі: Колки.¹⁰⁴

Єврейська громада¹⁰⁵

В середині XVI століття в Колках проживала невідома кількість євреїв. Можна припустити, що організована єврейська громада сформувалася вже наприкінці того століття, коли містечко стало містом.

На початку епохи польського панування повернулася приблизно третина євреїв, а загальна кількість населення зменшилася наполовину. Цей населений пункт мав статус міської ради. Колківські євреї займалися лісовим промислом, хутром, сільськогосподарською продукцією, а також дрібним підприємництвом і промислами. Цю господарську діяльність підтримували Народний банк і Благодійний фонд.

¹⁰⁴ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/14717620>

¹⁰⁵ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Електронна бібліотека Андрея Никитина-Перенського. Том. 9. Иудан — Ладенбург (1911), — С.661. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom09_1911__ocr.pdf; KOLKI Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1384-1385. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Холокост на території СССР: Енциклопедія, Moskwa 2009, ISBN 978-5-8243-1296-6, s. 437; “Kolki” - Encyclopedia of Jewish Communities in Poland, Volume V. URL: https://www.jewishgen.org/Yizkor/pinkas_poland/pol5_00166.html

У 19 столітті кількість єврейського населення Колків зростає. Заробляли на існування закупівлею та вивезенням грибів, сушених лісових ягід та горіхів. Одні займалися дрібною торгівлею, а інші ремеслом. Працювали 2 млини, лісопилка, 99 крамниць.

У Колках було чотири синагоги різного хасидського спрямування, зокрема Тріска, Степана та ін. Рабин Єгошуа Глейзер і рабин Єгошуа Гіммельфарб служили в рабинаті з 1890-х років. Колківців знали на всю Волинь. Особливо відомим було ім'я ребе Пессі Шніцера (Колкера).

До 1927 р. у Колках існувала єврейська школа Тарбут. У Колках було чотири бібліотеки. Дві називалися Тарбут (для дорослих і дітей), один називалася Ю. Л. Перетц і була під егідою Бунду і Поале Ціону. При цих бібліотеках діяли драматичні гуртки. Під їх егідою відбувалися літературні вечори, лекції та інші подібні заходи. У 1925 році в Колках був заснований кібуц.

На кінець 1937 року в селі проживало 860 євреїв.

Німці увійшли в Колки 3 липня 1942 р. У липні-серпні 1941 р. село контролювала німецька військова комендатура (Ortskommandantur), а у вересні 1941 р. владу в регіоні взяла німецька цивільна адміністрація. Колки стали районним центром у Gebiet Luzk, у Генеральному комісаріаті Волинь і Подолія. Гебітскомісаром у Луцьку був Regierungsassessor Lindner.¹⁰⁶

У Колках було створено такі організації: українську районну управу та українську поліцію, підпорядковану німецькому жандармському посту, який складався з кількох німецьких жандармів. Начальником української поліції був Д. Сачковський.¹⁰⁷

Влітку та восени 1941 р. німецькі окупаційні війська запровадили низку антиєврейських заходів: у селі було створено Єврейську раду (юденрат) у складі п'яти осіб, яка використовувалася німецькою владою для віддання наказів єврейському населенню; євреям було наказано носити помітні знаки розрізнення у вигляді зірки Давида (після вересня 1941 р. у формі жовтого кола); євреї повинні були здати все золото і цінності; їх примушували до примусової праці без оплати; і їм було заборонено залишати село.

Влітку 1941 року місцева українська міліція провела акцію, під час якої близько 50 єврейських молодих людей із Колок було вивезено нібито на роботу, але потім розстріляно за селом.

У жовтні 1941 року німецька влада створила в селі відкрите (неогороджене) гетто. У ньому утримувалося понад 2000 євреїв, не лише місцевих жителів, а й євреїв-біженців з Польщі та євреїв, привезених із довколишніх сіл. Семен Менюк, якого перевели з Комарова в Колківське гетто, згадує, що він міг взяти з собою лише 4,5 кілограми (10 фунтів) майна, а по приїзді в Колки людям давали лише годину, щоб знайти нове місце. Раціон у гетто складав лише 100 грамів (3,5 унції) хліба на день, і навіть це припинилося через пару тижнів. Потім ув'язненим доводилося обмінюватися одягом з місцевими жителями, щоб отримати щось поїсти. Перенаселені житлові приміщення (у кожній кімнаті проживало по шість

¹⁰⁶ BA- BL, BDC, SSHO 2432, Organisationsplan der besetzten Ostgebiete nach dem Stand vom 10. März 1942, hg.vom Chef der Ordnungspolizei, Berlin, March 13, 1942.

¹⁰⁷ USHMM, RG- 50.030*0159, Oral History with Semyon Menyuk, October 25, 1990, p. 5. URL: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn504653>

сімей) і антисанітарія спричинили поширення інфекційних захворювань у гетто, що призвело до високого рівня смертності¹⁰⁸.

Наприкінці липня 1942 року загін поліції безпеки/СД з Луцька за підтримки німецької жандармерії та місцевої української поліції ліквідував гетто, розстрілявши більшість його в'язнів. До місця поховання євреїв везли на вантажівках. Масовий розстріл відбувся за 6 кілометрів (3,7 милі) на захід від села вздовж річки Стир, у місці під назвою Білі Берега¹⁰⁹.

Семен Менюк і його батько пережили цю бійню, оскільки їх залишили живими, щоб допомогти розібрати майно, що залишилося в гетто. Декільком євреям також вдалося сховатися та уникнути ліквідації. Однак деякі з цих євреїв невдовзі повернулися до гетто, оскільки вони не могли поодиночки вижити в лісах.

Через кілька тижнів після першої Акції есесівці за допомогою української поліції вчинили другу різанину, під час якої було вбито понад 100 євреїв.

Згідно зі звітом радянської надзвичайної державної комісії (ЧГК), окупанти та їхні спільники вбили близько 2000 євреїв у Колках¹¹⁰.

Петро К., 1927 р.н.: *«Євреїв везли на вантажівках на розстріл. Коли я з братом пас корів, ми побачили, що колона проїжджала в напрямку лісу. В колоні було не менше десяти вантажівок і всі вони були повні євреїв. Вантажівки рухалися повільно. Євреїв охороняли німці та поліцаї. В якийсь момент ми побачили, як євреї кидають німцям в очі пісок і інші євреї почали тікати. Я припускаю, що вони хотіли втекти, але німці відразу ж почали в них стріляти і всіх їх перебили»*¹¹¹.



Місце розстрілу, розташоване в лісі, де було вбито близько 2000 євреїв.¹¹²

¹⁰⁸ USHMM, RG- 50.030*0159, pp. 4– 5.

¹⁰⁹ DAVO, R2- 1- 196, pp. 218a– 218b, Report to the Generalkommissar Wolhynien u. Podolien on gasoline supplies for the “special treatment” of Jews in the Gebiet Luzk, August 27, 1942, which notes that the “special treatment” of the Jews in the Rayons of Kolki, Zuman, and Olyka was conducted from July 26 to 29, 1942. Other sources also give late August as the date of the ghetto liquidation.

¹¹⁰ GARF, 7021- 55- 5, p. 7.

¹¹¹ Execution of Jews in Kolky. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/kolky-kolki-volyn-ukraine.124>

¹¹² URL: <https://yahadmap.org/en/#village/kolky-kolki-volyn-ukraine.124>



Жителі села Коритниця. 1930-1939 рр.¹¹⁴

Коритниця — село в Устилузькій міській територіальній громаді Володимирського району.

Згідно з дослідженнями професора Олександра Цинкаловського, перша згадка про Коритницю значилася у «Ревізії володимирського замку»: «В 1570 році Коритниця належала до Байцера, який в 1577 році платив від 10 домів на дворищах, 7 город, а в 1583 році платив податок вже з 25 ланів, 11 димів, 22 город, 3 комірників, 1 боярина».

У 1771 році село належало родині люблінського каштеляна Дидяньського, у 1870 році налічувало 74 домів, 648 мешканців, з них 40 відсотків були євреями. Тут діяло дві церкви, костел, синагога, молитовний дім, чотири магазини, вісім ремісників. Парафіяльний костел Святого Антонія, зведений у 1864 році, належав до володимирського деканату.

За переписом 1911 року, це вже коли Волинь опинилась у складі російської імперії, у Коритниці було волосне управління, міщанська управа, поштова

¹¹³ Олександр Цинкаловський // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Красназавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. — С. 539. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>; Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Електронна бібліотека Андрея Никитина-Перенського. Том. 9. Иудан (1911), — С.757. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom09_1911__ocr.pdf; Весь Юго-Западный край / Юго-Западное отделение Российской Экспортной палаты. — Киев, 1913. — 1177 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/VesYugoZapKr_1913/VesYugoZapKr_1913.pdf; Russian Jewish encyclopedia

¹¹⁴ URL: <https://kresy.org.pl/11495658,foto.html?idEntity=10661409>

станція, фельдшерський пункт, п'ять крамниць, кредиторське товариство та щомісяця відбувалися ярмарки.

Після Ризького миру Волинь відходить до Польщі. У Коритниці до 1939 року діє гміна. До її складу входять 28 населених пунктів: Голендри, Грайовка, Семенувка, Паридуби Коритницькі, Едварполе, Кладнів, Корчунек, Пузів, Ішів, Мосир, Солтиси, Карольовка та інші.

Євреї проживали в Коритниці з XVI століття. У 1628 році в Коритниці існувала синагога. У 1784 році в Коритниці проживало 77 євреїв, 1847 р. – 384, 1870 р. – 260 (40,1%), 1921 р. – 279 (78,6%), 1931 році – 350 євреїв.

Про Коритницю як містечко пише у своїй книзі «Володимир єврейський» Володимир Музиченко: «25 травня 1942 року єврейське населення містечка було повністю знищене нацистами за участі місцевих поліцаїв». Як розповіла автору Парасковія Добринюк, євреї жили в Коритниці в центрі села і переважно торгували. Один з них крамарював кіньми, мав січкарню. Було два магазини: один продуктовий, у другому продавали різні речі для побуту. Євреї тримали аптеку. Коли прийшли німці, розпочалися погроми. У двох місцях убивали євреїв. Одне – біля ДЗОТа, що зліва від дороги на Кладнів, а друге – деś в полі.¹¹⁵

У центрі Коритниці не зашилося й сліду від євреїв. місце, де був їхній цвинтар – нині це невеликий видолинок, зарослий бур'янами. Коритнівці тут не будувалися ніколи. Після запитання, куди зникли мацеві з кладовища, виникала тягуча пауза, після якої люди лише знизували плечима... І лише 94-річна Ніна Дубицька, пильно глянувши в очі, скаже: «Корівники бували з них».¹¹⁶



Молодь з Коритниці, 1930-ті роки.¹¹⁷

¹¹⁵ Володимир Музиченко. Володимир єврейський. Історія і трагедія єврейської громади м. Володимира-Волинського. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2011. 256 с. ISBN 9789663616582

¹¹⁶ Колоскова Ярослава Коритниця: від гміни до села дерев'яних будинків URL: <https://slovopravdy.com.ua/korytnytsya-vid-gminy-do-sela-derev-yanyh-budynkiv/>

¹¹⁷ URL: <https://wolynskie.pl/fotoold/korytnica/1.html>

Коршовець¹¹⁸

Коршовець — село у Луцькому районі. Коршовець заснований у XVI ст. У 16-18 століттях — у складі Речі Посполитої. З 1795 року — у складі Російської імперії. У 19 — на початку 20 століття — у Луцькому повіті Волинської губернії.

У 1919-1939 рр. — у складі Польщі, у 1939-1991 рр. — УРСР.

Вперше село Коршовець згадано в документі від 1526 року, коли Луцький єпископ Кирило самоправно обміняв з князем Чорторийським село Дем'янів на Коршовець, а обмін затвердила королівська грамота. Також Коршовець згадується у документах 1561 року. Тоді село належало до церкви, яку побудував єпископ Феодосій Гулевич — дід відомої української діячки Галшки Гулевичівни. Пізніше власниками села документи називають луцького купця і лихваря Хазко Есмановича, луцького протопопа Дем'яна Дмитрієвського, ксьондзів Луцького домініканського монастиря. На початку XX ст. землями в селі володів поміщик Нестроєв.



Галшка Гулевичівна

Існує декілька версій стосовно походження назви села Коршовець. Одна із легенд повідомляє, що навколо південно-східної частини Луцька були мішані ліси, густі верболози, кущі. Згодом, люди, у пошуках родючої землі, почали викорчувувати ці зарослі і вивозили землю від кореневищ — корчилищ. Звільнена територія отримала назву корчилища (коршивища) та згодом з'явилася назва Коршивець.

За іншою легендою — тут в давнину була корчма, яку тримали євреї. Купці, які їхали ярмаркувати в Торговицю, тут зупинялись перепочити, а назву села пов'язували зі словом «корчма» — Корчовець, Коршовець.

¹¹⁸Korszewiec, Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. XV, cz. 2: Januszpol — Wola Justowska, Warszawa 1902, s. 129. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XV_cz.2/129; Mychajło Dowbyszczenko Na rozdrożu religijnego wyboru: dramat rodziny Hulewiczów. Hulewiczowie w religijnych ruchach końca XVI — pierwszej połowy XVII w. URL: <https://gulevich.net/statiy.files/Gulevichi.htm>; Довбищенко М. Гулевичі у суспільно-релігійному житті Православної Церкви в кінці XVI — середині XVII ст. / Михайло Довбищенко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія українознавство. — 2007. — Вип. 11. — С. 9-13. URL: <http://ukrbulletin.univ.kiev.ua/>; Russian Jewish encyclopedia

У 1910 році в селі проживало 68 євреїв. У 19 столітті євреям належав млин, шкіряна майстерня, 2 крамниці.

Влітку 1941 року Коршовець окупували війська Вермахту. У 1941 році євреїв відправили в Торчин і там розстріляли.

Праведники¹¹⁹

Незадовго до Акції в гетто, в серпні 1942 року, Людвік Фіковський, його дружина Соня та її сестра Ліза Злотак звернулися до знайомих Яна та Марії Островських у надії, що ті їх сховають. Островські, власники ферми в селі Коршовець, прийняли трьох втікачів і сховали їх на горищі в одній із господарських будівель. Трьох втікачів уночі завели до хати, щоб вони помилися та зігрілися. Через деякий час на ферму також прибули шість членів сімей Кашкіт і Розенфельд, а оскільки серед них було двоє маленьких дітей, Островський із дружиною вирішили сховати їх у хаті, щоб діти не страждали від холоду. Незважаючи на небезпеку для життя, Островські ставилися до дев'ятьох втікачів з доброю відданістю, ніколи не вимагаючи й не отримуючи нічого натомість. Троє втікачів, що залишилися, вижили до свого звільнення в лютому 1944 року. Після війни Фіковські емігрували до Ізраїлю, Злотак емігрував до Сполучених Штатів, а Ян і Марія Островські переїхали до території в межах нових польських кордонів. 16 квітня 1992 року Яд Вашем визнав Марію Островську та її чоловіка Яна Островського Праведниками народів світу.



Пам'ятник на братській могилі жертв Шоа у Торчині, 2019.¹²⁰

¹¹⁹Ostrowski Jan & Ostrowska Maria (Glowacz) URL: <https://collections.yadvashem.org/en/righteous/4035140>

¹²⁰ URL: <https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=treefriend&id=15864&f=location>



Руїни замку Чарторийських. Кінець XIX століття.¹²²

Чарторийськ — село в Україні, у Маневицькій селищній громаді Камінь-Каширського району.

У літописах Чарторийськ згадується вже під 1100 роком¹²³, коли він разом з Дубном та Острогом дістався володимирському князю Давиду Ігоровичу. Близько 1142 року належав Святославу Ольговичу; у 1228 році, після смерті Мстислава Німого, дістався в долю Данилу, але незабаром перейшов у володіння Пінських князів. Під час польського панування належав князям Чорторийським.

У XII столітті Чарторийськ стає значимим поселенням з могутньою оборонною системою, до якої входив князівський замок, оточений високими земляними валами та дерев'яними, а пізніше, мурованими стінами з могутніми бійницями. Оточений водами Стиру, Чарторийськ був неприступним і довго служив «ключем до Волині». У 1929 році на містечко поширені правила міської забудови¹²⁴.

¹²¹ Czartorysk, [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. I: Aa – Dereneczna, Warszawa 1880, s. 773. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_I/773; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року: в 2 т. Т. 2. Вінніпег, 1986. — С.515-516. — 578с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf

¹²² URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

¹²³ Літопис руський/ Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. — К.: Дніпро, 1989. —С. 155. — 591 с. http://history.org.ua/LiberUA/LitRusIpSp_1989/LitRusIpSp_1989.pdf

¹²⁴ Rozporządzenie Ministra Robót Publicznych w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych z dnia 10 maja 1929 r. rozciągające przepisy dla gmin miejskich na niektóre osiedla gmin wiejskich na obszarze



Учасники сіоністського молодіжного руху Ха-Шомер Ха-Цаїр.¹²⁵

Єврейська громада¹²⁶

Євреї почали селитися в Чарторийську з 1577 року.

У 1765 році тут проживало 473 євреї, 1887 році єврейське населення зросло до 822 осіб (29,6% від загальної кількості населення).

У 1897 році 822 євреї містечка становили приблизно 30 відсотків загального населення.

В 1913 році євреям у Чарторийську належали всі 8 бакалійних крамниць, шкіряна, обидві галантерейні, мануфактурна крамниця та шинок

У 1916 році, під час Першої світової війни, через близькість Чарторийська до лінії фронту російська влада вигнала з міста багатьох євреїв, а їхні будинки були сильно пошкоджені. Після війни у складі Волинської області Чарторийськ увійшов до складу польської держави.

В 1921 році в місті проживало 220 євреїв, що становило чверть колишнього єврейського населення.

У міжвоєнний період у Чарторийську діяли сіоністські молодіжні організації (головним чином Ха-Шомер Ха-Цаїр і Бейтар). Єврейські діти навчалися в польській державній школі.

województwa wołyńskiego. — Dz.U. 1929 nr 41 poz. 347. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19290410347/O/D19290347.pdf>

¹²⁵ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/community/14622105-Czartorysk>

¹²⁶ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том. 15. Трани — Шемини-Аццерет (1913). — С.839. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom15_1913__ocr.pdf

У вересні 1939 року, після пакту Ріббентропа-Молотова та німецько-радянського вторгнення в Польщу, Чарторийськ став частиною радянської України. Радянська влада поклала край незалежному єврейському громадському життю: єврейські організації були змушені розпуститися. Кілька сотень євреїв, у тому числі деякі біженці з окупованої нацистами Польщі, жили в місті до початку війни з Радянським Союзом.

У 1941 році кількість євреїв у Чарторийську становила близько 300 осіб.

Німці захопили Чарторийськ 28 червня 1941 року. За одним свідченням, невдовзі після цього кількох чоловіків-євреїв німці схопили та розстріляли. У липні німці конфіскували худобу, що належала євреям. Євреїв ув'язнили у відкритому гетто, яке було створено в місті. Чоловіків-євреїв змушували виконувати різні види примусових робіт, наприклад, працювати на залізничній станції за містом і рубати дерева в сусідньому лісі.

Наприкінці липня (або, за іншим джерелом, наприкінці серпня) 1942 року всіх єврейських мешканців Чарторийська – переважно жінок, дітей та людей похилого віку – розстріляли німецькі підрозділи біля міського християнського кладовища.

Жива пам'ять



Зінаїда Грінченко (уроджена Зельда Бок) з Чарторийська розповідає: «... 20 липня [так за 27] 1942 року всіх євреїв зігнали до будівлі школи ... місцеві українські [допоміжні] міліціонери. ... Ці місцеві міліціонери охороняли [євреїв там]. [Кожні кілька годин] їх замінювали. Серед них були такі, що випускали вас [з будівлі], щоб можна було вийти і попросити [у місцевих жителів] трохи [їжі]. Наша сім'я опинилася в дуже важкому становищі з тих пір, як [моя] сестра народила хлопчика, і йому було лише 4 місяці, тому що [його] мати не їла і весь час хвилювалася. Ми з мамою тихенько вибиралися просити молока, і вони вже знали,

що нас (тобто всіх євреїв) скоро вб'ють вигнали [зі своїх домівок] на околицю [міста], і там, у великому яру, вони були змушені копати яму ... близько 10 метрів завширшки, завдовжки і дуже глибоку, і всередині були сходи [для жертв], щоб спускатися. [Наступного дня] вранці, коли [місцеві селяни] пішли жати свої поля, [українські міліціонери] не підпустили їх, наказавши йти додому і не жати цього дня. Тому місцеві жителі знали, що їх [євреїв] того дня розстріляють. [Того ж ранку] я прийла [до дому] близької знайомої моєї родини [польки] попросити в неї молока [нагодувати дитину]. ... Я їй кажу: «Тьотю Уляно, дайте мені молока, бо дитина помирає». Вона якось подивилася на мене і сказала мені: «Ти йди [далеко] в степ, у поле... там наша родичка працює, ти їй допоможеш у жнивах, а я сама піду [до Зінаїди] молока давати... Вона знала, що в той день [євреїв] будуть розстрілювати, тому послала мене в степ. Я пішла [в поле], але навіть не знала, де її [тітки] знайти Уляни родичку. Тоді ж вигнали [з будівлі школи] і повели на розстріл, а коли вони підійшли до цієї ями,

то ті діти, які тримали в руках шматок хліба, вони викинули його на місці. [Євреїв] змусили лягти в яму... і що, коли закінчився розстріл, їх усіх [українців, які копали яму] змусили засипати [яму землею], оскільки було літо і жарко, 27 липня був жаркий день. [В цей же час, працюючи на полі] почула стрілянину і [пам'ятаю] запитала [родичку тітки Уляни]: «Звідки ця стрілянина?». [Вона відповіла]: «Німці, мабуть, проводять якісь військові маневри». Вона знала про [вбивство], але нічого мені не сказала. [Невдовзі] я їй кажу: «Ну, я повертаюся додому до тітки Уляни. Вона запитала: «Чого ви туди йдете»? Я відповів: «Я хотіла би почути, яка ситуація там [на пункті збору, тобто в будівлі школи] і чи вона [тьотя Уляна] принесла їм [молоко для дитини] чи ні. [На той час] усі вони [євреї] вже були розстріляні. [Вона] мені сказала: «Іди на горище... і сиди там, поки дядько Яким [чоловік тітки Уляни] не прийде за тобою». Я відповіла: «Але моя мама, яка хвилюється за мене, там, уся моя родина там, то чому я маю тут [одній] залишатися?» [Жінка відповіла:] «Побудьте тут трохи, допоможете нам [у полі], а потім ми будемо їсти».... Згодом послала мене в степ, щоб ту корову пасти... Коли я повернулася... Я її запитала: «Чому ти мене не відпускаєш, я хочу побачити батьків». Тоді вона мені сказала: "Ні, ти [нікуди] не поїдеш. Твоїх батьків уже немає в живих". Я почала плакати і кричати. «Чому? Цього не може бути». [Жінка відповіла]: «Всіх [тобто євреїв] уже вбили. Хіба ви не чули вчора стрілянину, їх усіх уже розстріляли»¹²⁷



Меморіал жертвам Голокосту в Чорториську, 2019 р.¹²⁸

¹²⁷ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/killing-site/14627102>

¹²⁸ URL: <https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=treefriend&id=7181&f=origin>